गायत्री
पुरश्चरण

५०१ से ६००

August

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 260.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhattâchârya Chakravartin. With Text.
Edited by *Mahâmahopâdhyáya Vindhyeśwarî Prasâda Dvivedin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares,*
and Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya,
Professor of the same College, and
Śreeráma Śástrî Bhandari,
BENARES.

FASCICULUS VI—६.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.
AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1918.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२६०

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७आनकाः८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

सम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्कारत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्यभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः(मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

षयितां च तादृशसम्बन्धमादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
नीयम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठभेदप्रतियोगितायां गौरवेण
नावच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
दृशभेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
न तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादात्म्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
भावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
धूमाधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
तो वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यशरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
याभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
स्य वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ।
वह्निद्व्यणुकत्वादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
प्रसङ्गात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
तया न कश्चिद्दोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वतादृशाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये
सत्त्वेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धाप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दकतानिर्वाहादिति तन्न । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट-सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्ट-सामान्यकत्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा-दित्यादौ गगनत्वादाववच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्टे तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वाप्र-सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्यादिरूपम्, तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः । सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा-कारो व्यवस्थितविकल्पार्थक इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । ईदृशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयाविषयकज्ञानमनु-मितिहेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ? आद्ये, कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि-तीयस्यावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । द्वितीये, जातिमान् मेयत्वादि-त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽबाधितत्वात्तज्ज्ञा-नाद्भ्रमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमितौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु-मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारान्नो-क्तदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिव्याप्ति-ज्ञानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले यादृशज्ञाना-दनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धतया प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणादि-त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमि-तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सद्धेतुकानुमितावतिव्या-प्तिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञान-स्यैव लाघवेन हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितौ चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव स-कलहेतुमति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवाच्च ।

तदानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके
हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादि-
विशिष्टस्य च समवायेन सम्बन्धितया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादि-
रूपावच्छेदकत्वस्य क्वचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्र-
मेव महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महा-
कालत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिव तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्या-
द्यनुमितेर्दुरपह्नवत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि व-
र्तमानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ते-
न सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं
व्याप्तिः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्ब-
न्धिनिष्ठस्य तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्बन्धेन धूमत्वाद्यात्मक-
तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान्
कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
गगनत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्बन्धिनि वर्तमानस्य
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालि-
कसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षण-
समन्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
दिसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
ज्ञानत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्ये-
न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्य-
भावस्य विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयाधि-
करण्यानिवेशनम् । संयोगादिना वह्न्यादिमन्निष्ठो ज्ञानाद्यभा-

वश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रय इति न दोषः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निवेशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगगनादिनिष्ठगगनाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निवेशितम्। सत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव निवेशनीयम्।

न च सर्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञानत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिः सर्वत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषयकज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽस्मदादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नव्यधिकरणतया सर्वत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तेः।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं तत्र जन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वविशिष्टासम्बन्धित्वान्नित्यज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्याऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वमिति ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनपायात् तत्र तदसत्त्वे तुल्ययुक्त्या जन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईश्वरज्ञानासम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईश्वरज्ञाने विशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभत्वसम्भवात्। अन्यत् सर्वं पूर्ववद्बोध्यम्।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्ब-
न्धिनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धो वा
व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छि-
न्नस्य यादृशसम्बन्धेनाऽसम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशसम्बन्ध-
निष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव द-
र्शयति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिक-
त्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

(गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशि-
ष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त-
विशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदक-
त्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशि-
ष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्याप-
कत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति ।
स्वविशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितासामान्यवृत्तितत्सम्बन्धावच्छेद्यत्वस्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन स-
म्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादे-
र्विशिष्टसत्तात्वाश्रयसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तया तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य जात्यादिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्या-
दावतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्ववैशिष्ट्यं च साध्यतावच्छे-

दकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिसंयोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यापत्तेः। सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनात्र विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूमादिमन्निष्ठाभावीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकघटाभावत्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽतथात्वात्, भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्थले एवातिव्याप्तिः। संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः। तत्र च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव, अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। वह्न्यादिमन्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनघटादिव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छेद्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनि खण्डकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य सुलभत्वेऽपि सर्ववाक् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धितया तत्र तादृशसम्बन्धेन

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसम्ब-
न्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित-
लक्षणकरणात्तन्मते उभयाभावघटनयाऽपि गगनाद्यभावे काल-
कसम्बन्धेन वैयधिकरण्यस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् ।
न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमग्रेऽभावप्रतियोगि-
तायां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तदवच्छिन्न-
सम्बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वाप्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-
प्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गितासामान्ये यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यत्स्वं तद्धर्मवत्त्वं तत्त
सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया सवसामञ्जस्यात् । सर्वत्ववि-
शिष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-
करणतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
सत्त्वेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
व्यापकत्वोपपत्तेः ।
न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
विशेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
त्यग्रिमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तादृशग्रन्थस्याप्युक्तोभयाभा-
वविशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।
वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
करणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नाग्रिमग्रन्थविरोधो न वा महाकालः सर्ववान् महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसिद्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावीयप्रतियोगितायाः सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्तदीयत्वसर्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सुलभत्वात्।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिद्भिन्नतादृशावच्छेदकसाधारणत्वात्। तथा च लघुरूपसमनियतं यद् गुरु रूपं तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशलघुरूपविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमनियतधर्मापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वादौ प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणेऽनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्रूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्रूपविवक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशेऽपि सामान्यपदार्थघटकतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्योभयाभावविशेषणतया प्रवेशात् प्रमेयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्रूपावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैवाऽव्याप्तिरित्याशङ्क्याह।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः, नातो

गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनियततत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिन्यधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितास्त्वित्यर्थः । विशिष्य । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्यर्थः । तथा च वस्तुगत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावनिरूपिताः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ इति गुरुधर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटत्वावच्छिन्नाभावीया या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वं घटत्वादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादिसमनियतामिति तदपेक्षया गुरुत्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकामिति तादृशप्रतियोगिता विशिष्योपादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगितायां समशरीरनानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रतियोगितायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां लघुत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रतियोगितानां विशिष्य निवेशाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थः, अन्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानां च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदो निवेश्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदान्नानाधर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगित्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रतियोगिताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैक्ये बाधकविरहात् । एवं यत्रानुगतैकरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तीनामेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां न्यूनवृत्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितायामव-च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वविशिष्टावच्छिन्न-भेदोऽप्रसिद्ध्या निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशभेद-निवेशासम्भवेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-न्नभेदनिवेशऽविरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्य निवेशेनोक्तसङ्ग-तेः । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नावच्छेदक-ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरवं येनोक्तभेदस्याऽप्र-सिद्धिः स्यात् । एवं धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि-निष्ठाभावप्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्याऽवच्छेदकतया धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणावच्छिन्नधूमत्वा-दिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यीभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तदव-च्छिन्नभेदस्य विशेष्यीभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्तत्प्रतियो-गितावच्छेदकस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेश्यः । तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितया धूमत्वादौ प्रत्येकं तदवच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात् ।

न च तत्रावच्छेदकताव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वं सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति शङ्का-स्पदमपि । महानसीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छेदक-सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामव्यासज्यवृ-त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, त-त्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया तेनैव रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्वचत्वमिति । पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येति शेषः । प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-योगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवेश्य-ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धि-निष्ठकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृ-शप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यासम्भवः, महानसादि-

निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयो-
गादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन ता-
दृशाभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिष्ठप्रति-
योगितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृश-
धर्मावच्छेद्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्म-
काकाशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रसिद्धमिति वाच्यम् । आका-
शाभावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आ-
काशाभाववह्निमदन्यतरत्वादेर्वह्न्यादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं दुर्वारमेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयि-
तासम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्, अभावत्ववह्निमत्त्वा-
द्यवच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादभावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विष-
यित्वादेर्वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वानु-
पगमे तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तायामाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरित्येतल्लक्ष-
णे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शित-
प्रयोजनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धात्मकस्वविशिष्टसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्व-
सित्यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादि-
विशिष्टसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिव्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिको-
भयाभावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकाल-
स्यापि तद्विशिष्टसम्बन्धितया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यक्तीनामेव
तादृशाभावस्य तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति ।
फलत्रये एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

यश्चेति । बोध्य इति । अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति शेषः ।

अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेदकलक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणाऽप्युद्धरँस्तादृशविशेषणस्य तदसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावे तादृशविशेषणस्यापि दर्शितन्यावृत्त्यसङ्गतेस्तस्य चानुपादेयत्वमाशङ्कते । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयम्, संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम् ।

(गा०) मौलम् । मूलस्थं हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणम् । मौलस्यानुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह । संयोगत्वावच्छिन्नाभाववतीति । द्रव्यादाविति शेषः । संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेरिति । तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदके स्वरूपसम्बन्धरूपोक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तोभयविधपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्याऽसत्त्वादुक्तप्रतियोगितायां तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावस्य च सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः । इदमीयस्य तद्विशेषणस्याऽनुपादेयत्वे हेतुभूतातिव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह । गुणादीति । द्रव्यतरासमवेतत्वमात्रस्यैव द्रव्यत्वात्यन्ताभावविरोधितावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सकलद्रव्यसमवेतत्वरूपाधिकांशघटितद्रव्यत्वत्वं नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरितोषाद् द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति । अवृत्तेरिति । संयोगत्वादिविशिष्टस्येत्यनुषज्यते । तथा च तदनुपादानेऽपि सयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणस्थतत्पदेन संयोगत्वाद्युपादानासम्भवेऽपि द्रव्यत्वत्वादिकमादायैव संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य सूपपाद-

त्वात् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठव्यभिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्त्युद्धारेऽपि संयोगेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैव संयोगेन किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविरहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्रवृत्तिगुणत्वादावेव प्रसिद्धेरिति इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणोपादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादित्यादावेवाऽव्याप्तेरिति समाधत्ते धूमवानिति ।

(दी०) धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिद्वर्तते, येन वह्निमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।

(गा०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि अयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहतमेव, शिखराद्यवच्छेदेनाऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसत्त्वादिति साधनाव्यापकतावच्छेदकतादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्टस्य तदसम्बद्धत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीति । उत्पत्तिकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तदवच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्धूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुर्घटमेवेति भावः । द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिर्बोध्या।

वस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशे संयोगेन साध्यतायां सद्धेतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककं यद्यत्तद्भेदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेश्यैव तादृशाव्याप्तिर्वारणीयेति तथैवाऽतिव्याप्तिरसद्धेतौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम्।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तविशेषणमकिञ्चित्करमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यनवकाशात्। हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया विशिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्त्यनवकाशेन इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात्।

यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे वह्न्यादिव्यक्तिभेदेन तन्निष्ठप्रतियोगितानां भेदाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति। तदसत्। प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तद्दोषतादवस्थ्यात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा विवक्षणासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया महानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वाद्यवच्छेद्यतावच्छेदकवह्निवृत्तिप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सामञ्जस्यात् ।

मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरेतद्रूपविजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्बन्धभेदानिबन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोर्यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि दर्शितरीत्याऽतिव्याप्तिरापद्यते । यदि च तद्दोषवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा निवेश्यते, उभयत्र विशिष्य विशेषणताविशेषसम्बन्ध एव वा, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ सम्बन्धान्तरेण विशेषणताविशेषेण वा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतायामवच्छेदकस्य तत्सम्बन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकभेदत्वादेः प्रसिद्ध्या धूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेरतिव्याप्त्यनवकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि वह्निधूमादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकता विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितपारिभाषिकावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्याऽपि निर्वक्तुं शक्यते तथा सत्यप्यनतिप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसंयोगिनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तदन्यत्वस्य तद्धेतुव्यापकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तदवच्छिन्नस्य व्यभिचारस्तदसमवेतत्वस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तद्धर्मविशिष्टं प्रति समवायेन व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणां पारिभाषिकावच्छेदकताध्रौव्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकतायां समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वानिवेशे महानसभेदत्वादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना यः सम्बन्धी सामान्यादिस्तन्निष्ठाभावीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽसम्भावितत्वान्महानसभेदत्वादेरपि वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमित्यौपयिकं वाच्यम् । तथा च सर्वत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एकजातीयावच्छेदकत्वाभावसत्त्वानुरोधादित्याशयेनाह । विशेषणताविशेषेति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धादिनिवेशाभिप्रायेण मूलकृता प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तमिति भावः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन हेतुमद्वृत्तित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वाच्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव वाभावस्य सम्बन्धः । एतत्कल्पे च घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वादिरूपस्य तद्व्यक्तिभेदाभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्व्यक्तित्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वासम्भवः । एतद्घटतद्घटान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशान्यतरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्तावपि तादृशभेदत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनभिन्नं मेयत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगननिष्ठान्त्यविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य लक्षणघटकत्वासम्भवाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादायाऽतिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वानुधावनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थाभयेनाऽधिकरणरूपस्य साध्यवति घटादौ न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरूपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्यत्वं न तत्सम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमाविषयत्वत्वानुधावनमिति । तदसत् । घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धान्तराभावेन भेदत्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावश्योपेयत्वात् ।

अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमाशु ग्राह्यमित्याशयेन तदेवानुसरति । साध्यवत्त्वप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगितेति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः । अतिव्याप्तिरिति । अवच्छेदकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावित्यादिः । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धित्वं लभ्यते इति कल्पद्वये एवाऽतिव्याप्तिनिरासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणे यथाश्रुतप्रथमनिरुक्तावच्छेदकताया निवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादिसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनाऽतिव्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणे स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभाववदननुयोगिकत्वनिवेशने कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेः । एवं चरमनिरुक्तावच्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धेर्दर्शितरीत्यनुसरणे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिरेवाऽवलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशपक्षे तस्यावच्छेद्यत्वाभावानुयोगिविशेषणता न सम्भवति, स्वावच्छेद-

कसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेरिति तत्पक्षे प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्योभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवेशे च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधर्मिकतादृशावच्छेद्यत्वमात्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वानिवेशेनैवोपपत्तावभावद्वयानिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथापि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्तलक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासन्निवेशे चावैयर्थ्यम् । अन्यथा साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधिकरणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वसम्भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमननुरुध्य स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिग्रहोपायशेषे दीधितिकृतैव ।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृशप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव फलितार्थः । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसाने मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, मेयधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठतादृशावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त। विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वरूपेण च व्यापकत्वमशक्यनिवेशनम्, वह्न्यादिसमानाधिकरणह्रदत्वाद्यभावीया या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण धूमादिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावादसम्भवापत्तेः। अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटवन्तो ये ह्रदभेदत्वादयो धर्मास्तदवच्छेद्यत्वाभावानां प्रत्येकं तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधरणतया तादृशावच्छेद्यत्वाभावकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशादतिव्याप्त्यनवकाश इत्याहुः।

अन्ये तु अभावद्वयानुपादाने प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणायोगोलकभेदाद्यभावप्रतियोगितामयोगोलकभेदादिरूपायां धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसवृत्तित्वविशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात्। विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टभेदरूपप्रतियोगितातः शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकात्। अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां धूमत्वादिविशिष्टवन्निष्ठो योऽभावस्तन्निरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वविशिष्टह्रदभेदाद्यभावीयविशिष्टह्रदभेदात्मकप्रतियोगितायां वन्ह्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धह्रदभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वमप्यक्षतम्। शुद्धह्रदभेदादिरूपतदभावप्रतियोगितातो विशिष्टह्रदभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यव्याप्तिरसम्भवो वेति वाच्यम् ह्रदभेदाद्यात्मकप्रतियोगितायां शुद्धह्रदत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावोपगमादिति।

तदसत्। विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपगमे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात्। अयोगोलकभेदादिरूपायां शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नायामपि प्रतियोगितायां किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावसम्भवात्।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगितानां हेतुसमानाधिकरणा-

भावीयत्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-चक्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-मञ्जस्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-शिष्टे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-द्यत्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-शाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थ्या-त् । प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि वह्नि-मान् धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-व्याप्तिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदात् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्व-ह्न्यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयवह्नित्वं गौरवाद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रति-योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-वच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव निवेशोऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवान्निवेशयितुमुचित इति वाच्य-म् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-साधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन वह्नित्वादिधर्मिकान-वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केषाञ्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-द्रूपावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयवह्नित्वादौ गौरवप्रयुक्तानवच्छे-दकत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्यभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-च्छिन्नसाध्यकानुमितेरनुरोधेन सलिङ्गकलघुरूपसमनियतगुरुध-र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि वास्तवि-की व्याप्तिः सद्धेतावेवेत्यभिप्रायेण सद्धेतावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्बीजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानादनुमितिस्तदा वह्नि-त्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानान्नानुमितिरित्युक्तेरनुभवविरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्वभावात् कचिदेवानुमितिः कचिन्नेत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि केवलान्वयित्वभ्रमदशायां नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके साध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्यं गौरवादित्युक्तिसम्भवेन मूलकृतो व्यापकसामानाधिकरण्यमालम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एवं समवायेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वादिकमेवाऽवच्छेदकं न तु तद्घटितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशायां हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि व्यभिचारिहेतुनाऽभ्रान्तानां जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्यापत्तिः, भेदप्रतियोगितायां जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभावज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वादिसमनैयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशायां हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य स्वरूपसम्बन्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेको धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तते, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः शुद्धमहानसावृत्तित्वादिनैवाऽवच्छेदादिति स्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यकत्वं धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्तिद्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति वह्नित्वादावपि तज्ज्ञानं नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य' हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवकाशात्—इत्यादिकं बोध्यम् ।

केचित्तु पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावघटितव्याप्तावुक्त-

रीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्-
घटितव्याप्त्यादर उचित इत्यस्वरसबीजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
तद्घटितव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्ना-
स्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविधय-
त्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटसामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशे
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवति
चेति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताग्रहविरोधिताप्रसङ्गेन तद्दशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तेरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवाद-
तया तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतावच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकत्व-
घटितभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रका-
रतादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धभानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसं-
सर्गो न विशिष्टधीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकत्वस्व-

न्तराविशेषणत्वेन यस्य संसर्गता तत्संसर्गो न भासते इत्यर्थः। तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्वं गुरुधर्मस्याऽनवच्छेदकत्ववादिनां निष्प्रत्यूहमेव, संसर्गताविशेषसाधारणसंसर्गविशेषावच्छिन्नाविषयतात्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघटकत्वोपगमात्। प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तरं संसर्गताव्यावृत्तमेवातो न संसर्गविशेषभाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषयताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्। इत्थं च नोक्तप्रतीतेः प्रतियोगितायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतेत्यवधेयम्।

गौरवप्रतिसन्धानकालीनायां कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारिकायामपि प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमित्याशङ्कते। न चेति। तत्प्रतियोगिकेति। कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगिकेत्यर्थः। अवलम्बनम्। विषयः। तथाविधेति। कम्बुग्रीवादिमत्त्वाश्रय इत्यर्थः। तादृशप्रतीतेरनुदयादिति। तथा च तस्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रावलम्बनत्वे यत्किञ्चिद्घटादिमत्यपि तथाविधघटाद्यभावस्याबाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवेति भावः। अत एवेति। यत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुरपि च धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकोऽत एवेत्यर्थः। एकघटवतीति। प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः। भूतले इति ज्ञानाकारान्तर्गतम्। एवघटवति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुत्तरमत्रेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम्। न प्रमाणमिति। तादृशप्रतीतेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीतेः प्रमात्वस्याऽपि सम्भवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपष्टम्भसङ्गतिः। प्रमाणं चेति। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्वग्राहकतया तादृशशब्दोऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपष्टम्भः।

एतेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम्। न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव संसर्गतया भासते इत्युदेयम्, तथा च गुरोरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तदोषावसर इति वाच्यम्। तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदानामनन्तानां

सम्बन्धघटकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
द्रव्यं गुणाद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वत्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यता-
पत्तिः, गुणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः लाघवेन
द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादीत्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
त्वनुसरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुसन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तान्निवेशे लाघवादित्यर्थः ।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानां ता-
दृशावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्तौ निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति । प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
न्तानां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गो
ऽनुसन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञे-
यत्वात् । अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गो ऽनुसन्धेय

इति। अतो गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमेवेति शेषः। अत्रैव हेत्वन्तरमप्याह। उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति। अपिर्दुर्ज्ञेयत्वादित्यनन्तरं योज्यः। उपदर्शितप्रकारस्य। मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य। स्वत्वादीत्यादिना प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नतत्तत्प्रतियोगितापरिग्रहः। दुर्ज्ञेयत्वादिति। तथा च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिव्यावृत्तशक्यज्ञानकव्याप्तिनिर्वचनमप्यशक्यं स्यादिति भावः। उक्तस्थले हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि उक्तरीत्या पारिभाषिकतदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तौ निवेशनीयतया न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्याशङ्क्या उपदर्शितेत्यादिग्रन्थावतरणं तु न सम्भवति। तादृशावच्छेदकत्वत्वनिष्ठतथाविधावच्छेदकतायां स्वपदेन तन्मात्रस्योपादानात्। तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशस्य पर्यवसितत्वात्। व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति। व्यभिचारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाद् गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तेरिति भावः।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम्। व्यापकतावच्छेदकताशरीरे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानां विशिष्योपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटस्यान्तर्भावनीयत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याऽशक्यतयाऽनुमितिविरोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञानस्य साक्षादनुमितिहेतुतामतावलम्बनासम्भवोऽपि दर्शितः। इदमुपलक्षणम्। जलं घ्राणग्राह्यगुणवत उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो घ्राणग्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या॥

इति अनुमानगादाधर्यामवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम्॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

व्याप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणाव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता वह्न्यभावा जलह्रदादौ वह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य वह्नित्वादेस्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीविषयत्वकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्नित्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामवच्छिन्नत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविषयत्वे एकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृशधीप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थकम् । तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावदभाववत्त्वविरहान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावदभावत्वेनाभावानां नोक्तप्रतीतिविषयतासम्भवः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थितावपि तादृशप्रतीत्युदयात् । नापि वह्न्यभावत्वमात्रेण यावतां वह्न्यभावानाम्, प्रकारावैलक्षण्येन पर्वतीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । वह्न्यभावानवगाहिनस्तत्त्वेनाभावान्तरभ्रमस्य वह्निर्नास्तीत्याकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभावानां तादृशप्रतीतिविषयत्वोपगमात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारिकाऽपि प्रतीतिरबाधितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशातिप्रसङ्गस्य ग्रन्थकृतैवाग्रे समाधास्यमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रुतमूललभ्यमभावे हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतुमतस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणहेत्वधिकरणकाभावीयत्वरूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभावप्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कायामाह । तत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यान्वयिघटितत्वं सप्तम्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगिता इत्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिकाः । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नानाधिकरणधूमाधिकरणिकाः । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नानाधिकरणधूमाधिकरणवृत्तितत्तद्वन्ह्यभावीया याः प्रतियोगिता इति समुदितार्थः । स्वं प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्तनामते तत्तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्निभेदातिरिक्तस्य वह्नित्वादिसाधारणतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवह्निभेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे तादृशभेदानिवेशेऽपि तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवह्निभेदमादाय विशेषाभावेषु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । यदि पुनरभाव एव नातिरिच्यते प्रतियोगिता त्वतिरिच्यते एव, अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवह्निभेदानभ्युपगमेन हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेकवृत्तिसाध्यके लक्षणगमनान्नासम्भव उक्तः । नानाधिकरणवृत्त्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतदभावकूटानतिरिक्ततयाऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवह्निदसमुदायवत्त्वरूपं स्वावच्छेदक-

त्वविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वविशिष्टभेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे निवेश्यः। धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहानसादिभेदस्यासत्त्वान्न तत्र वह्न्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्याशङ्कते। न चैवमिति।

(दी०) न चैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम्। तथा सति ह्रदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः।

(गा०) एवम्। वह्नित्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे। तद्वृत्तित्वात्। महानसादिवृत्तित्वात्। न तथात्वम्। न विशेषाभावप्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकत्वम्। तथा च नोक्ताव्याप्तिरिति भावः। तथा सतीति। तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसत्त्वे एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यानिरूपकत्वमित्यर्थः। ह्रदवृत्तीति धूमाभावान्वयि। तदुक्तिश्च ह्रदे ह्रदावृत्तिर्नास्तीति धीविषयह्रदनिष्ठह्रदावृत्तितत्तत्पदार्थविशेषाभावकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता ह्रदावृत्तित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः। अतिव्याप्त्यापत्तेरिति। धूमवान् वह्नेरित्यत्रेत्यादिः। इदमपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्रायेण। अन्यथा ह्रदावृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकत्वोपपत्तेः।

न च धूमाभावस्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठह्रदपर्वताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यसङ्गतिरिति वाच्यम्। संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः।

न च गोत्वादेरपि ह्रदावृत्तितया ह्रदाद्यवृत्तित्वरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वह्न्यादेः संयोगेनायोगोलकवृत्तित्वान्न

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम्। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केवलान्वयितयाऽव्यावर्त्तकत्वेन तस्य ह्रदावृत्तिसामान्याभावप्रतीतिविषयताया निर्युक्तिकत्वात्। धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृशसामान्याभावप्रतीतेः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादीनामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छिन्नह्रदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात्।

केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितव्याप्तिरेवाऽऽदरणीया। तथा च येन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे पर्वतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विषयितासम्बन्धेन, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकसम्बन्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन वह्निमान् धूमादित्यादाविव धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भवतीत्याशयेन तदभिधानम्।

न चैवमनुगतरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तस्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्त्यभिधानविरोधः, तद्रूपस्य प्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम्। अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते वह्न्यादेः कथंचिदपि घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभावस्यैव तदवच्छिन्नव्यधिकरणस्य प्रसिद्ध्या अव्याप्त्यनवकाशादित्याशयेनाग्रे तादृशातिव्याप्त्यभिधानादिति वदन्ति।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति संशयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छेदकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति । अन्यथेति ।

(गा०) अथ वह्नित्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्न्यभावप्रतियोगिताकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नोक्तक्रमेण वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते–अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य । अभावान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । वह्निर्नास्तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्न्यभावसमुदाय एव विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावाच्छिन्नसाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपन्यस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता स्यादिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषाभावेभ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सामान्यसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूचकतामाह । संशयान्यथानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभावरूपपक्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्याभाववति असत्त्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणयति । प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानात् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकमित्यत्र कृदन्तपदं भावकृदन्तपरमिति प्रकृते प्रमाणपदस्य करणकृदन्ततया कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां प्रमापयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तत्प्रयोजकव्याप्तिलाभः। अन्यथानुपपत्तेर्न्यायमते पृथक् प्रमाणताविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानविधया प्रमाणत्वान्नासङ्गतिः। अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात्। अनुमानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावो रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो वा भिन्नः तादृशयावदभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदकक-समानाधिकरणसंशयकोटित्वात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं बोध्यम्। व्याप्तिश्च यत्तद्भ्यां रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो विशेषत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावादिदृष्टान्तसौलभ्यात्। अत्र च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकालीन-संशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः। सामान्याभावबुद्धेर्विशेषाभावकूटविषयकत्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशेषाभावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकरणीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयत्वरूपस्य तादृशयावदभावनिश्चयत्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य वायौ रूपं नास्तीति बुद्धाविव वायौ पार्थिवादिरूपं नास्तीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धेरिवेदृशबुद्धेरपि वायौ रूपं न वेत्यादिसंशयविरोधिताया दुर्वारत्वात्। वायौ पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसंशयकोटिजलीयरूपाद्यभावे व्यभिचारवारणाय हेतावभावे यावत्त्वविशेषणम्। सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां घटाभावत्व-रूपसामान्याभावत्वादिना रूपविशेषाभावकोटिकसंशयोत्पत्त्या व्यभिचार इति व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीयम्। अथवा तादृशनिश्चयकालीनसंशयः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकोटित्वेन विशेषणीयः। विशेषाभावनिश्चयकालीनस्य सामान्याभावत्वेन तद्विशेषाभावसंशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्रतियोगिकोटिकतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया विशेषाभावस्य स्वपदेनोपादानासम्भवान्न व्यभिचारः।

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे सामान्याभावत्वेन विशेषाभावनिष्ठकोटितायाः व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटितामादाय व्यभिचारस्य पूर्वकल्पे

दुर्वारत्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य विवक्षितत्वाद्रूपत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निष्ठसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावानामपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वाच्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सामान्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावानां सामान्याभावत्वेन स्वस्मिन्नेव वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकरणकविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावभेदो बाधित इति वाच्यम् । रूपवद्वृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनीयत्वात् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवदवृत्तित्वात् । रूपवद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तित्वम्, अतो रूपसामान्याभावस्य समयभेदावच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च स्वनिष्ठरूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तो रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्ठरूपसामान्याभावात्मकतया पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावभिन्नतया च अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । वायुवृत्तित्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वस्य वा पक्षतावच्छेदकनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना रूपविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नत्वेन हेतुघटकनिश्चयो विशेषणीयः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक एवेत्याशयेनेदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपाभावनिश्चयदशायां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपाभावकूटनिश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं हेतुः स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमादृत्य प्रमात्वघटितहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपाभावत्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रमाभिन्नत्वविशेषणमनुपादेयमेव । परं तु शुद्धाभावत्वादिना अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यभिचारवारणाय प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेश्यः। तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधितया नाप्रयोजकत्वशङ्कावसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलीयं तैजसं च रूपं वायौ नास्तीत्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयो न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभावविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकारतया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वात् । प्रतियोगिविशेषितत्तद्व्यक्तित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्रूपेण प्रतियोगितानामनुपस्थितेः, सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः ।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयतया पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभावभेदसत्त्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दोषायेति वाच्यम् । सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्याप्रामाणिकतया यादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्यसंशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य सामान्याभावे साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणा सामान्यसंशये रूपादिप्रतियोगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या, न तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोरप्रयोजकताया दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्यवहितपूर्ववर्तितत्समानधर्मितावच्छेदकैकसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतुना सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेषा-

भावस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तयुक्त्या सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्रकारकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलीयतैजसरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैजसरूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवान्न वा वायुरित्यादिसंशयमादाय नीलत्वाद्यवच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उभयावृत्तित्वमेव धर्मे निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि न । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवान्न वा वायुरित्याद्दिसंशयमादाय तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं साधनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् । तत्समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्यधर्मितावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवान्न वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने वायौ पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये न बाधासिद्धी । व्याप्तिश्च यत्तद्भ्यां सामान्यतो विशेषतश्च सुग्रहा । सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तवायौ पार्थिवादिरूपं नास्तीत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संशयान्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयाविरोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेष्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इत्यभिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपतया बाधस्यानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसामान्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । तदवगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे च सामा-

न्याभावापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तदवगाहित्वमनिवेश्यापि रूपवदवृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्याभावात्मकाविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावे धर्मिणि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथापि रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तियोंऽभावस्तदविषयत्वस्य साध्यतया बाधवारणं सम्भवतीति । वस्तुतः पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्योपादाय तदनन्तरोत्पन्नसंशयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभावे साधनीयः, भावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसंशये विशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरुपादेया अतो न बाधः, न वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशेषाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे सामान्याभावस्य तन्निश्चयविषयत्वमन्तरेण रूपत्वावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः, तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमोक्तसंशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वयावच्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । तस्य । वायोः । विशेषणत्वेनोल्लेखादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्वविशेषणकबोधजनकेनैव शब्देनाभिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यन्वितसप्तम्यर्थे-

धायोर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति । वायुवृत्तित्वतदभावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः । अकोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः । प्रकृतानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधकोक्तहेतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशादिति भावः । मूलोक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमाशङ्क्य निराकुरुते । अन्त्यस्त्विति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादात्म्यविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेदनिश्चयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाश्रुतपरित्यागेनास्वरसः सम्प्रदायविद इत्यनेन दर्शितः । वायौ रूपं रूपाभावो वेति धर्मिविशेषणककोटिद्वयविशेष्यकसंशय एवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारत्वानियतत्वात् । न चैवमस्य रूपविशिष्टबुद्ध्यनात्मकतया रूपाभावनिश्चयाप्रतिबध्यतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि रूपविशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्यासेऽपि तादृशबुद्धेरेकस्याः प्रतिबध्यता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च गुरुशरीरसमवायप्रतियोगित्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वायुसम्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधिकविषयतया अप्रतिबध्यत्वे तदभावनिश्चयापेक्षया अधिकविषयकस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतिबन्धकत्वापातात् । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगितेत्यभ्युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतीत्योर्विशेषात् ।

न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिताया विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्रतीतेः प्रमात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य संसर्गत्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपे घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वासत्त्वादिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

स्तत्रैवोक्तस्य प्रमात्वनियामकताया यत्र च प्रतियोगिता तादृशसम्बन्धस्तत्र विपरीतस्य तन्नियामकतायाः स्वीकरणीयत्वात्। न चैवं सम्बन्धसम्बन्धो न विशिष्टधीविषय इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरविषयत्वेऽपि सम्बन्धतावच्छेदकत्वसम्भवात्।

वस्तुतो धर्मिणि धर्मस्येव धर्मे धर्मिणः सम्बन्धान्तरमेव न तु धर्म्यनुयोगिको यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वम्, एवं सति विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। तथा चोभयत्र समशरीर एव सम्बन्धः, एवं सति विशिष्य सम्बन्धभेदनिवेशस्याऽऽवश्यकतया उपदर्शितोभयविधबुद्ध्योरेकरूपेण प्रतिबध्यत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयस्यैवोपगन्तव्यत्वात्। एवं धर्मिणि तदभावप्रकारकस्येव तदंशे धर्मिप्रकारकस्यापि निश्चयस्य उक्तज्ञानविरोधिता बोध्या। एवं च दर्शितकोटिद्वयविशेष्यकज्ञानस्य स्वनिष्ठककोटिविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टापरकोटिविषयितावत्त्वरूपसंशयलक्षणमपि निष्प्रत्यूहमिति नवीनमतमाह। विरुद्धयोरिति।

(दी०) विरुद्धयोरेकधर्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारताऽपि नियता, तथा च रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः।

(गा०) विरुद्धोभयांशे एकधर्मिनिरूपितधर्मत्वावगाहित्वस्य, एकस्मिन् तादृशोभयनिरूपितधर्मितावगाहित्वस्य च द्वयोरेकतरसत्त्वमेव संशयत्वप्रयोजकमित्यर्थः। तदुभयेति। विरुद्धोभयेत्यर्थः। नियता। संशयत्वव्यापिका। असौ। प्रथमोक्तसंशयः।

न च कोटिद्वयविशेष्यकसंशये मानाभावः। प्रत्येककोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणकज्ञानसामग्रीद्वयसमाजात्तादृशज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्। विरोधिद्वयनिश्चयस्य चैकदाऽनभ्युपगमेन तस्य संशयताया निष्प्रत्यूहत्वात्। न चैकसामग्र्या अपरकार्यप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशज्ञानमिति वाच्यम्। तुल्यबलसामग्र्या अतथात्वात्।

अथैवमेककोटौ धर्मिविशेषणको धर्मिणि चापरकोटिप्रकारको वायौ रूपं रूपाभाववान्वायुरित्याकारकोऽपि संशयः स्यादिति चेत् ? स्यादेव । न चैवं आधेयतासम्बन्धेन एकधर्मिसाध्यककोटिद्वयपक्षकलिङ्गपरामर्शसंवलनदशायां कोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणकानुमितेर्ग्राह्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया वारणासम्भवेनानुमितिरपि संशयाकारा स्यादिति वाच्यम् । आधेयतासंसर्गकानुमित्यनभ्युपगमसम्भवेन तादृशपरामर्शघटितानुमितिसामग्र्या एवासिद्धेः । धर्मिणि विपरीतकोटिसम्बन्धानिश्चायकत्वाविशेषेण धर्मिणि विपरीतकोटिव्याप्यवत्तानिश्चयस्येव विपरीतकोटौ धर्मिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि धर्मधर्मिभावावगाहिप्रत्यक्षविशेषादिविरोधितया क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव तादृशानुमितिवारणसम्भवाच्च ।

धर्मधर्मिभावसंसर्गकस्येव धर्मधर्मिभावप्रकारकस्यापि ज्ञानस्यानुभवबलेन धर्मिणि धर्माभावनिश्चयप्रतिबध्यतां व्यवस्थाप्य रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयतामपरेषां मतमाह ।

(दी०) वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्मिक एवायं संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे ।

(गा०) वायुवृत्तित्वेति । तत्तदभावान्यतरेति । तद्धर्मतद्धर्माभावान्यतरेत्यर्थः । तत्राधिकरणवृत्तित्वविशिष्टबुद्धौ अधिकरणे तदभावनिश्चयस्य विरोधित्वे तत्र अधिकरणवृत्तित्वाभावबुद्धावप्यधिकरणे तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यादिति प्रतिबन्दिनिराकरणाय तत्र तत्प्रतिबन्धकतायामिष्टापत्तिं दर्शयितुमधिकरणे तद्वत्तानिश्चयस्य तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वाभिधानमिति न तस्य प्रकृतानुपयोगिता । अपिकारोऽधिकरणवृत्तित्वादिनिश्चयस्य समुच्चयपरः । तत्प्रतिबन्धकतायाः प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि अवधारणपरत्वशङ्कानिराकरणाय तच्छब्दोपादानम् । विरोधित्वात् । प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा । तत्र तदविरोधित्वे ।

अपरे इत्यस्वरससूचनाय। तद्बीजं च तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारक इव तत्सम्बन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चयस्य स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनद्वारैव तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(दी०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्, यावन्ति रूपाणि तावदभावानाम्, यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । नेतरौ, प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(गा०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यतैजसपार्थिवरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽतिरिक्तसम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभावानिर्णय इति । यावत्त्वेन रूपविषयके तदभावविषयके वा रूपाभावनिश्चये चासतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपातिरिक्तत्वसम्भावनायां वायुनिष्ठाभावप्रतियोगितायां रूपत्वव्यापकतायाः, रूपाभावे तत्त्रितयाभावातिरिक्तत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्यापकताया दुर्निश्चेयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति । सामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वावगाहिन एव विशेषाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावानिश्चय इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शङ्कितुरनभिप्रेतत्वेऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभावभेदेन यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति तावत एव विकल्प्य दूषयति । यावदिति । अभावे प्रतियोगिनि च यावत्पदार्थान्वयसम्भवात् प्रत्येकमुभयत्रैवोपलक्षणत्वस्य विशेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां वायौ केनापि रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां वायावनिर्णय

इति द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तदर्थः । यावन्ति रूपाणि येन केनापि रूपेण विशेषितानां तेषां वायावभावनिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां वायावनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रतियोगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूपत्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च यावत्त्वाभानेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटाभावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् । यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितिस्थले यावत्त्वावगाहिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति । तस्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरिति निश्चयेऽभावाद्यंशे यावत्त्वानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशयानुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायां अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्बोधस्तथा । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा । निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम् । तद्बोधः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधी । नन्वतिरिक्तरूपाप्रसिद्ध्या तद्विषयकसम्भावना न सम्भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनया संशयोपपादनमत आह । सम्भावना चेति । संशयोपपादिकेति शेषः । रूपमिति । तथा च पार्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादौ प्रसिद्धस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवाद्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशयो न युज्यते इत्यत आह। निवर्तते इति। इयम्। रूपत्वसामानाधिकरण्येनातिरिक्तत्वावगाहिनी सम्भावना। निश्चयादेवेत्येवकारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्यवच्छेदः। तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धरूपेऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अतिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतसंशयोपपत्तिरिति भावः।

गौरवादिति। अतिरिक्तसामान्याभाववादिमते तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाविरहानिवेशास्तदनभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशाभावनिवेशाधिक्यादिति भावः। अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह। विनापीति। सामान्यसंशयदर्शनात्। सामान्यसंशयस्याऽऽनुभविकत्वात्। इदमुपलक्षणम्। रूपसामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थिवादित्रितयभिन्नत्वसम्भावनाया उत्तेजकत्वे वायौ रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनया वायौ रूपं न वेति संशयापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षिपति अथेत्यादिना।

(दी०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी। अन्यथा तवाप्यतिप्रसङ्गात्। स च न प्रकृते। अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात्। तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः।

(गा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एवेति। रूपं नास्तीत्याद्याकारको धर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभावावगाहिनिश्चय एवेत्यर्थः।

एवकारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयकानिश्चयव्य-वच्छेदः। तादृशसंशयविरोधीति। सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-शयप्रतिबन्धक इत्यर्थः। तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-च्छेदकत्वादिति भावः। अन्यथा। सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकत्वीयविषयताविशेषस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षावनिवेशे। तदापि। अतिरिक्तसामान्याभाववादिनोऽपि। अतिप्रसङ्गात्। तद्रूपा-भावत्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिनो भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात्। तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-न्नाभावविषयकत्वात्। स च। तादृशनिश्चयश्च। प्रकृते। प्रकृतसंशया-व्यवहितपूर्वकाले। तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे रूपवन्न वेति संशयस्य केनाप्यनभ्युपगमात्। तथा च यावद्विशेषा-भावानां तादृशनिश्चयविषयतामतेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति किमतिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पृथिव्यादावपि रूपविशेषाभावसत्त्वाद्रूपं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः। तादृशप्रतीतेरभावे यावत्त्वावगाहितया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ यावद्रूपाभावासत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह। अभावस्य चेति। विशेषाभावस्य चेत्यर्थः। विशिष्टस्येति। सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-योगिताकत्वमित्यग्रिमेणान्वितम्। तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-णाभावे तादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिरित्यर्थः। एवं च वायौ रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तित्वविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिमवगाहते पृथिव्यादिवृत्तित्वविशिष्टे च तत्प-र्याप्तेर्बाधान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः।

ननु विशेषणांशे भावरूपे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-सत्त्वात्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति। न चैवं दण्डी नास्ती-त्याद्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादेस्तदवच्छेदकत्वासम्भ-वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-म्। इष्टत्वात्। तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-मेवावच्छेदकत्वोपगमात्। एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-प्तिर्नास्त्येवेत्याशयेनाह। तदवच्छेदेन वेति। तादृशाधिकरणवृत्ति-त्वावच्छेदेनेत्यर्थः। एवं च वायौ रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

वृत्तित्वावच्छिन्नं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इति पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य तदनवच्छेदकत्वान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतिरिति भावः।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यैतदुपपादयति। सम्भवतीति। इदम्। एकविशेषाभाववद्वृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवच्छेदकत्वम्। अतिरिक्तत्वात्। विशेषरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यो भिन्नत्वोपगमात्। सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात्। अन्यथा सामान्याभावत्वस्य विशेषाभावसाधारण्येनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः। एकविशेषवतः। पृथिव्यादेः। सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। वस्तुगत्या रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याश्रयत्वेऽपि न रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्ताप्रसङ्गः। अतो न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः।

अयं चाभ्युपगमवादः। वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्वीकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वस्यानवच्छेदकत्वसम्भवेनातिप्रसङ्गवारणसम्भवात्।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मविशेषधर्मयोर्भेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिश्रोक्तिमाशङ्कते। न चेति।

(दी०) न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकतया भेदसिद्धिः। प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात्। अवच्छेदकं तु भिद्यत एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचित्पूर्वापरकालीनतद्घटत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम्। संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, पूर्वा-

परकालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामकत्वेऽपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेदपर्यन्तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्ननानादण्डाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नासु नानाव्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव महानसीयवह्नित्वशुद्धवह्नित्वाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदाप्रसिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ वाऽवच्छेदकभेदोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्यम् । तथा च यादृशधर्मे यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न पर्याप्ता सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावभिन्न इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छेदकत्वमेकमेवातो नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुपपत्तिरित्यभिमानः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः,अपि तु प्रतियोगिभेद एव । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगित्वान्न तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपभिन्नरूपप्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्येव सामान्याभावस्याप्येतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभावस्यापि सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदासिद्धिसम्भवः, एतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासिद्धिसन्देहादित्यत आह । प्रतियोगीति । अभेदप्रसङ्गादिति । भेदकविरहेण भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुसरणे च तदपेक्षया सर्वत्रावच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

प्रागभावादिचतुष्कस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन् स्वमते तद्भेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव छेदः । क्वचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

न्ताभावादिप्रतियोगितायाम्। संसर्गस्य। संयोगादेः। क्वचित्। ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितयोः । पूर्वापरेति । स्वपूर्वकालीनतद्घटत्वस्वोत्तरकालीनतद्घटत्वाद्योरित्यर्थः। यथासङ्ख्यमन्वयः । पूर्वापरकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि ध्वंसादेः प्रतियोगि अतस्तद्घटत्वानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न निराकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि सामान्याभावपार्थक्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वंसप्रागभावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षोक्तदूषणग्रासात्। दुर्वचत्वादिति। संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगी घटो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षणावच्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुभविकत्वादित्यर्थः । एवं च प्रकृतनियमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽन्यविधावच्छेदकभेदाद् भेदानुपपत्तिः। कथंचिदवच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि संसर्गप्रतियोगिविशेषणरूपावच्छेदकयोर्भेदाद् भेदापत्तिरिति भावः।

अवच्छेदकतायां सजातीयावच्छेदकताभेदस्याभावभेदकत्वे नोक्तदोषावसर इत्यतो दोषान्तरमाह। पूर्वेति। मानाभावादिति। अव्यावर्तकत्वादिति भावः।

ननु ध्वंसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदातनाभावभेदकः प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवोपगन्तव्यः । प्रतियोगिभेदस्य च न तथात्वसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्यन्ताभावयोः संयोगसमवायादिनानासम्बन्धावच्छिन्नैकप्रतियोगिकात्यन्ताभावानां चाभेदापत्तेरित्यत आह। किञ्चेति।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् । नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न तद्व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम्। अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्ताभावादीत्यादिना प्रागभावान्योन्याभावयोः परिग्रहः। तस्य । अत्यन्ताभावादीनां परस्परभेदस्य । अजन्यत्वादिति । तथा च तज्जनकत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अवच्छेदक-

निष्ठस्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमताभावपरस्परभेदवैयधिकरण्यादित्यर्थः। यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि मिथो भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठे अभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदे नाभावनिष्ठाभावभेदवैयधिकरण्यम्। तथापि अभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य स्वभेदानधिकरणे स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन व्यभिचारात्। साध्यानधिकरणवृत्तित्वरूपव्यभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विवक्षितः। प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्वविवक्षणे च तादृशस्वाभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं द्रष्टव्यम्। अत एव। वैयधिकरण्यादेव। अभावभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत्।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह। अभेदेऽपीति। सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदेऽपीत्यर्थः। अविरोधात्। प्रतियोगितावच्छेदकभेदाविरोधात्। व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः। तथा च तस्य व्यापकत्वानुरोधान्न सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः।

व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कते। न चेति।

(दी०) न च तादितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम्। मानाभावात्। अत एव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्यादिनानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः। भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। तदवच्छेदकताभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम्। तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वं च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम्। सामान्याभावत्वावच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः। अतो विशेषाभावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदसत्त्वेऽपि न दोषः। मानाभावात्। विपक्षबाधकतर्काभावात्। अत एवेति। प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः। संख्यादिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्वादिति तत्तत्संख्येत्युक्तम्। आत्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यमिति सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः। वस्तुतोऽवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो विवक्षितः, शरीरनिष्ठस्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान्यस्य तथात्वमक्षतमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम्। अभिन्न एवाभावः। स्वीक्रियते इति शेषः। अतः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदमते तादृशाभावानामपि भेदादुपष्टम्भासङ्गतिरिति दूषणमनवकाशम्।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदासाधकत्वे घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदित्यत आह। भेदसिद्धिस्त्विति। भाववदिति। भावस्य घटपटादेर्यथा घटत्वपटत्वादिविरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानामपि एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तित्वतदभावादिरूपधर्मसम्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः। घटाभावादेः घटाद्यधिकरणावृत्तित्वं च घटवति पटो नास्तीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिविरहात् सिद्ध्यतीति भावः। सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य विशेषधर्माश्रयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभावप्रकारकप्रतीतिविरह इव पटादिमति पटाद्यभाववृत्तावपि पटाद्यभावप्रकारकप्रतीतिविरहस्तुल्यन्यायेन शक्योपपादन इति प्रतिबन्दिस्तु सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्त्द्विरोधो ऽप्यभावभेदाप्रयोजक इति दर्शयति। अत एव चेति।

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः। युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव एव वा तथाऽस्तामिति। नैवम्।

(गा०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् । परस्पराभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति भावः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य समनैयत्यसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसति बाधके इति बोध्यम् । अग्रेतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्यभावानां भिन्नेन्द्रियग्राह्याणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो नास्तीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभावानामभेदेऽपि रूपत्वरसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानां प्रतिनियतेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्गः । समनियतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुरत्वादिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्यप्रसङ्गेन रसत्वगुरुत्वत्वादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । रसाद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादीनामपि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्योग्यताप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तिघटकीभूतायाः सत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेन चक्षुराद्ययोग्यताया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यताधीनं योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।

वस्तुतस्तूक्ताभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावादेश्चक्षुःसंयुक्तविशेषणताबलाच्चाक्षुषादिवारणायाभावचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रसत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्ववारणसम्भवात् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुरादियोग्याभावान्तरासमनियतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादावुक्तहेतुताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्तरकल्पनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूपकत्वेनानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विनष्टानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेकः प्रागभाव इति योजना। व्यधिकरणानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तन्नाशादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम्। समानदेशत्वं च देशतः समनैयत्यम्। रूपाद्वित्वादीनां समानाधिकरणानामपि एकनाशाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्द्वित्वाद्यधिकरणव्यक्त्यन्तरे तद्रूपनाशप्रत्ययप्रसङ्गात्। विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमपि समानदेशत्वघटकं बोध्यम्। तेन युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां च मूलाग्रावच्छिन्नशरीरमहीरुहादिसमवेतविभिन्नसंयोगविभागानां व्युदासः। तद्ध्वंसप्रागभावानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वध्वंसादिप्रतीतिप्रसङ्गात्। तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकजरूपरसादीनां प्रागभावैक्ये सामग्र्यभेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभावभेदस्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधके इति दर्शितबाधकाभावपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम्। क्रमविनष्टक्रमोत्पन्नानां समानदेशानामपि ध्वंसाद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगपद्विनष्टत्वादिरूपविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। एवं सति अवयवरूपरसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकजरूपरसादीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति ध्येयम्।

अभावसमनैयत्ये प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्भेदाप्रयोजकत्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपटाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियते इत्याह। व्यधिकरणेति। प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभावबुद्धौ भासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकतेति मनसि कृत्य चेत् प्रामाणिक इत्युक्तम्। प्रतियोगिताः। घटपटादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिताः। व्यधिकरणैः। पटत्वघटत्वादिधर्मैः। अवच्छिद्यन्तामित्यग्रेतनेनान्वयः। धर्मैरिति तु येन सम्बन्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्वं विवक्षितम्, गगनादीनामप्यवच्छेदकत्वोपगमात्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इत्याह। सर्वैश्चेति। समानासमानाधिकरणैः। प्रतियोगिनिरूपितैस्तदनिरूपितैः। सम्बन्धैः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-वच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां नाभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगिताकल्पनाधिक्यमेवे-ति ध्येयम् ।

पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्दि-माह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद-धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-स्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदेऽपि । एकविशे-षाभाववत्यपरविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वविशिष्टवत्ताप्रत्यय-स्य कथितरीत्या वारणसम्भवेन तत्तदिति । यत्राधिकरणे यद्देशका-लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-त्तित्वं तद्विशिष्टे तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-श्चाव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-णे न गोत्वाश्वत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशि-ष्टे तदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्वत्वादिप्रतियो-गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाव-च्छिन्ने पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः, गवादावश्वत्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेश्च वारण-सम्भवेन अभावमात्रभेद एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरेकस्मिन्नप्यभावे वि-भिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधविरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्तेः प्रकृते तुल्यतामाह । तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठं घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य । अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भवतीति शेषः । अभावस्य विशेषणादिकमनन्तर्भाव्यैव स्वस्मिन्पर्याप्तेऽर्व्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वे सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्ततया अप्यनिर्वाहेन एकविशेषवति विशेषान्तराभावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववत्ताप्रत्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वानवच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि तत्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिनां सामान्याभावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिकमुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरणे उक्तप्रतिबन्दिदुरुद्धरतामालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेषु व्यासज्यवृत्ति ये मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(गा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मिस्वरूपानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषवति या-

वदाश्रयसन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वग्राहकाभावान्न तेन रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येकस्वरूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिताकस्य तथात्वानुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्यमतो न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तेति । अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननूक्तयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसामान्याभाववादिनाऽप्यतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन, क्लृप्तविशेषाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तितयैवोपपत्तेः । अभावविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्वित्वादिवत् कथञ्चिद् व्यासज्यवृत्तितासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रतीतिवद् व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्निकर्षो यदि हेतुरुपेयते तदा वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गानवकाशात्, तन्निराकरणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः । एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजलादिरूपनानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम । सामान्यावच्छिन्नेति । रूपत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्तानवगाहितत्प्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवत्त्वविरहेण तदवगाहिप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघटितसन्निकर्षदशायां सामग्रीबलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विषयतया प्रत्यक्षसामान्यस्यान्यत्र प्रसिद्धस्याऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात् । यावद्विशेषाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशेषाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणाधिकरणतोपगमे अतिरिक्ताभावादिमतेऽप्यगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मग्रहे प्रत्यासत्त्यन्तरमिन्द्रियसंयुक्तविशेषणविशेषणतारूपं वाच्यम्, तत्र इन्द्रियसंयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव प्रत्यासत्तिरुपेयते । रूपत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायां च न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेकाश्रयघटितसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्यत आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् । एवं चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तद्भेदज्ञाने च तदग्रहात्, आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धविधया वेति । असन्निकृष्टस्यापि संयोगादेः संसर्गतया भानोपगमादिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्याद्युपनीतव्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदिकेति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषसंसर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशसंसर्गांशे उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलौकिकत्वनिरूपकविषयताविशेषशालित्वनियतत्वोपगमान्न तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरित्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् । यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्परं भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथाऽप्याश्रयाणां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयज्ञानापेक्षोक्तिः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुषङ्गेणान्वयः । तदपेक्षायां प्रमाणभू

तावन्वयव्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
सन्निकर्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
दभेदज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयाणामभेदभ्रमे । तदग्रहात् । द्वित्वा-
द्यग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एकस्मिन्नेव मध्यापिहितदीर्घदण्डादौ
भेदभ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
विशिष्य । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
स्थितेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः। प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः।

यद्यप्यनेनेदन्त्वादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकरिष्यते । तथाप्यनुभ-
वानुरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
न्त्वेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
ति । तद्गतव्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
द्वित्वादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेर्हेतुत्वेऽपि प्रकृते
तद्धेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
स्वाश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वे ऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् । एवमतीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो निर्युक्तिक
एव, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।

दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तत्रा-
भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
तथानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
नास्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
यावद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
अन्यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति किं लाघवम् ।

न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
तेरप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना या-
वद्घटादिभानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
भावादिभानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
ऽबाधिताभावमात्रभानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावदभावाव-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात्। तथा सति गौरवात्। सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनवैयर्थ्याच्च।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापत्तिरिति केचित्। तन्न। सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति यावत्ताहशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात्। सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न त्वतिरिक्तेति सामान्याभावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात्। घटपटाद्यभावानामभेदे घटाभावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमावश्यकम्। क्लृप्ताधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति दर्शितप्रतिबन्धनवकाशात्।

वस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्त्वं सर्वत्र कार्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शे स्वयं वक्ष्यते। एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषाभावेष्वप्यभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार एव इत्यादियुक्तिरेव दिगित्यनेन दर्शिता।

सार्वभौममतमाह। केचित्त्विति।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते। कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात्। विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैव। धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम्।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पनी-

यतया कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य । अंशस्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतापेक्षया । तस्य । तदनतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वकल्पनायां धर्मिणामानन्त्यादिति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति । अप्रत्यूहैवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ताभावरूपधर्मिकल्पनङ्गौरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीयानेकत्वेति । धर्मकल्पनापक्षे क्वचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे तु धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव, न तु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनीयाधिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।

गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषाभावानामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामान्याभावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं सतीति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौरवस्यातिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादावभावत्वकल्पनादेवोपपत्तेर्भावातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्येदित्यर्थः । अतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य अभावत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥

इति अनुमानगादाधर्यां सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन च सम्बन्धेन न तदभावः क्वापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् । रूपादेरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्व्याप्त्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्न्याद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथाऽव्याप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकेति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृतलक्षणे यथा यावद्धेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्यव्यक्तीनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा साध्यैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः साध्येऽक्षततया ऽव्याप्तिर्दुर्वारैव । उभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे च एतद्रूपवानेतद्रूसादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथापि यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेपीत्यस्याऽऽदौ पूरणीयतया नासङ्गतिः ।

तन्निवेशाभिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्दोषोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न चेति । तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव साध्यमिति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमान्नाव्याप्तिरिति भावः । ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यैमेत साध्यतानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वायवा-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधेन पृथिवीत्वादौ रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तच्चेति । तच्च । प्रकृतसाध्यं रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानामिति शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वादेः पक्षे सिद्धाविव रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वसमवायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापत्तेरिति । पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमापरामर्शजन्यानुमितौ समवायादिना विधेयतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चानुभविकतदुपपत्तये रूपादिव्याप्तेरावश्यकत्वादव्याप्तिर्ध्रुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वघटितलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्त्यनिर्वाहेण प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नसकलदण्डाद्यवच्छिन्नव्यभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं यथाऽपलप्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपादेर्विधेयताऽप्यपलपनीयेत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्यकपरिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशप्रयोजनं प्रकाशयति । अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः साध्यत्वे । व्यभिचारिणि । भ्रमविषयतयैव तत्साध्यके अतिप्रसङ्गात् । भ्रमं विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाधकताप्र-

सङ्गात् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्बाधादेवाशक्यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वापत्तेः । बाधादेव घाटवादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिर्विशेषणाभावं सर्वत्र विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धाभावं वाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रतियोगिकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं विशिष्टाभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैवं विशिष्टसत्तादिसाध्यके जात्यादिहेतावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टत्वादिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतोपगमादित्यत आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरिक्तो विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं विनाऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगितावगाहिताया दुरपह्नवत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणावसर इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र । हेतुमति । न च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वान्न तद्व्यापकतापत्तिरिति किं तद्विवक्षयेति वाच्यम् । गुणत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । भ्रमं विनैव द्रव्यत्वहेतुकाया द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायाभाव प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात्। वह्नित्वाद्यवच्छेदेन किञ्चिद्धूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात्।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धसमवायादिना व्यापकताग्रहान्न तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमितिरुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नसत्तादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रहमन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्तैरुपगन्तव्येति साध्यतावच्छेदकसम्बधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमादाय द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सद्धेतावव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्य सद्धेतावप्रसिद्धावपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यकस्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिरुपेयते।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानिवेशे द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्। तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्तानुमितेः प्रमारूपतया इष्टत्वात्। विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या वारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपरिष्कारप्रकारो हेयः। तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्ववह्न्याद्यनुमानानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्। क्वचिदपि वह्नौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वात्। पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यान्यवह्नावसत्त्वात्। पर्वतीयवह्नेरसन्निकर्षेण तत्र दुर्ग्रहत्वात् । महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशवह्नौ गृहीतत्वेऽपि तद्ग्रहस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात्।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपकथनमिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो वह्निव्याप्य इत्यादौ तत्तद्धूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थितेः, तत्तद्धूमादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतल्लक्षणम्, तथा च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति तच्छून्योऽभावोऽभावान्तार्थः । केवलान्वयिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः । न च स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव साध्याभावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरननुमेयत्वाद्व्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न । तादात्म्येन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले वस्तुमात्रे एव व्यापकताया उपपादनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

प्रगल्भसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादिना न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न ।

(गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य दुर्घटतया नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति । प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । स चेति । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः । तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना वन्ह्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तत्त्वाभाववत्त्वेऽपि न वह्न्यादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वं त्विष्टमेवेति भावः ।

ननु तत्तद्व्यक्तित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ प्रतियोगितानवच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभाववत्त्वे मानाभाव इत्यत आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याकारकप्रतियोगित्वाभावावगाहिप्रत्ययस्याऽऽनुभविकत्वात् ।

(दी०) तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(गा०) अग्रिमतत्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियोगिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिबललभ्यं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावं परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रैवेति । तद्धर्मे स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ तद्धर्मविरोधिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिप्रतीतेरबाधकतया रूपत्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वसूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् ।

ननूक्तप्रतीत्या रूपत्वेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि बाधकतानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत्वयोर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियोगित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशाभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयोग्यन्योन्याभावे वृक्षावृत्तित्वप्रत्ययस्यासिद्धिमुद्भाव्यान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस्याविशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपे प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव इव प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वाभावोऽपि क्लृप्तव्युत्पत्तितः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्तेनोपस्थितस्य नञर्थाभावेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगितयाऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवादग्रस्तत्वेऽपि प्रतियोगित्वे रूपत्वविच्छिन्नत्वाभाव एव उभयसिद्धत्वानुरोधादुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽक्लृप्त-

त्वेन गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न संयोग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छिन्नत्वाभावावगाहितापत्त्या संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न संयोग इतिवद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदकपदोत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वे रूपाभावप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्यात्रापि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाव्याप्यवृत्तीति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

युज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वाभावावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकधर्मिकानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकनिष्ठवह्नित्वत्वादिविषयताया अवच्छेदककोटौ प्रवेशनीयतया गौरवात् । कदाचिद्वह्नित्वत्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो वह्नित्वादेर्विधेयतावच्छेदकतया भानमिति नियमस्य कष्टनिर्वाह्यत्वात् । दण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । एतन्मते च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकभेदेन एकावच्छेदेनापि विरुद्धद्वयसत्त्वोपगमाद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनैव तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगित्वाभावोपगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारणत्वकार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति प्रतीतिबलेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तरमाह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादेरिव प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽविशेषादिति भावः । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्त्युद्धारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत्? असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वन्हित्वमपि न तदवच्छेदकम्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्याकोपश्च। अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः।

(गा०) अत्र। लक्षणे। तथा। साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वोपगमादिति भावः। चेदित्यनन्तरं तर्हीति पूरणीयम्। असमानाधिकरणधूमकेति। असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्या धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम्। न तदवच्छेदकमिति। अनतिप्रसक्त एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वोपगमादिति भावः। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽपि वह्निवृत्तिप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वादेर्दुर्वारमित्याशङ्क्याह। कम्बुग्रीवेति। इदं तु गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवाव्याप्त्यभिधानम्। वस्तुतः सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोरपि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धीत्यादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरुक्तिरपि सङ्गच्छते। अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्मे तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहादित्यवधेयम्। अत एव। कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतापत्तेरेव। तच्छून्यताया अपीति। गौरवरूपबाधकासत्त्वे एव प्रतियोगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः। इत्युक्तावपि। इत्युक्त्या उक्ताव्याप्तिविरहेऽपि। न निस्तारः। न लक्षणस्यादोषता।

(दी०) अत्र वदन्ति। अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामान्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः । साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसामानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्यप्रत्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि व्याप्तीनां तया युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रहविरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसबीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थकृतैवात्राभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यद्यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्माणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदका- वच्छिन्नत्वम्। न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात्।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा- वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयाभेदमाशङ्क्याऽऽह। अत्यन्तेति। अत्यन्ताभावगर्भवदिति। अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः। एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ- व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतेति सूचयित्वा उक्तरीत्यैव भेदे ग्रन्थकार- स्वरस इति दर्शितम्।

नन्वत्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न- त्वाप्रतियोगित्वमात्राभिधानेन सामान्यविशेषभावः सूचित इत्यत्रा- पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिधीयेतेति शङ्कया अन्यथा भेदमाह। प्रथमे इति।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां-शस्याऽऽधिक्या- द्वितीयलक्षणम्। अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त- त्साध्यवतस्तत्तत्साध्यत्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या- भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः। तथापि यद्रूपा- वच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकं तद्रूपा- वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम्।

(गा०) आधिक्यादिति। यद्वत्प्रतियोगित्वं तद्वद्वृत्तित्वरूपे प्रथमे साध्यवतोऽप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यघटकतया च पृथङ्निवेशः। द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वरूपे अप्रतियो- गित्वविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या- शयः। इदमुपलक्षणम्। प्रथमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहोऽपि द्रष्टव्यः। अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्भावयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति। अत्रेति। नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति। नानासाधनाधिकरणे यत्र विभिन्न

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चेत्यस्य साध्यवत्साध्यवत्त्वयोर्यथासंख्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि न निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधानम् । अव्याप्तिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वमादायाप्रतियोगित्वघटितलक्षणे यथाश्रुतेऽसम्भव एव सम्भवति । तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्वयः सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यतावच्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् । तत्तद्वह्नित्वादिना विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि वन्ह्यादेरवच्छेदकतानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावस्योपगमे यद्रूपविशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुतप्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणमेव सुपरिष्करमिति कथं तदुपेक्षेति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्यवृत्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्बन्धेन तदभावसत्त्वादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽप्यवच्छेदकत्वाभावः स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वं त्वपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्न्याद्यवच्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमदन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तत्सत्त्वेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि विभिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधिद्वयावच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यम् । एवं सति तद्वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः । तद्वारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणे उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे ज्ञानवच्छिन्नवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह । वह्न्यादाविति ।

(दी०) वह्न्यादौ तत्संयोगादौ तद्ध्रदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद्रू यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

(गा०) वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादेः साक्षादवच्छेदकत्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । वह्निसंयोगादौ साध्ये स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघटकः, वह्निसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादिरूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्ध्रदादावित्युक्तम् । वह्नित्वादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अवच्छेदकत्वाभावसौलभ्यमिति शेषः । वह्न्यादेर्विधेयतावच्छेदकतया अनुमितौ भानमनुरुध्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्तिवह्नित्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छेदकमिति वक्तव्यम् ।

न च वह्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वाभावमादाय यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनवच्छेदकत्वग्रहश्च निर्धर्मितावच्छेदककतया नानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छेदकत्वाभावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमानेऽपि ग्रहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकभेदस्यैव विवक्षणान्नोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्यान-

वच्छेदकत्वमादाय वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
हानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्यत्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
त्रापि तत्पर्याप्त्यनधिकरणकेवलवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
भाववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपाविशिष्टनाना-
व्यक्त्यवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
च साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यननुगतं तद्विशेषणं त्वनुगतं तत्र
यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
न्नविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं यादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
अत्रापि सर्वत्रानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
दोषावकाशः । शब्दैक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकार-
णभावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
भावविरहे प्रतियोगित्वादित्यन्तहेत्वसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्याऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
मेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टसामानाधि-
करण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्यम् ।
व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यक्तिसाध्यके पृथिवीत्वाद्ये-
कव्यक्तिहेत्वव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणदलविरहाप्रयो-
जकम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
र्थः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
च यतो न व्याप्तिः साध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपा अपि
तु साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरणपर्वतीयधूममहा-
नसीयवह्न्याद्योस्तदसम्भवः । सामानाधिकरण्यदलविरहादित्ये-
तावन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वा-
दित्यन्तेन सूचनान्न तु साध्यविशेषणदलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
विरहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

दैशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्यौगपद्यमप्रयोजकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूरणीयम् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्व एव विनष्टस्यापि व्याप्यत्वादेकदिशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याऽव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सङ्गमयति । अन्योन्याभावेति ।

(दी०) अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते, बाधकबलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथा प्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्त्वे भेदाव्याप्यवृत्तित्वशङ्काधीनामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनताभङ्गायाव्याप्यवृत्तित्वसाधकतया पूर्वपक्षग्रन्थोपदर्शितां प्रतीतिमन्यथोपपादयति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखो विशिष्टभेदबोधकशब्दाभिलप्यमानविषयकत्वम्, वाक्यार्थज्ञानविधया तादृशवाक्यप्रयोजकत्वं वा यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टाभावोल्लेखिप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति । इत्यादिप्रतीतिवदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्याविनाशप्रत्ययस्थलीयप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विनष्ट इत्यादिशब्दोल्लेखिप्रतीतेस्तच्छब्दमुख्यार्थविषयकत्वपरित्यागे बीजमाह । बाधकबलादिति । तत्तच्छब्दमुख्यार्थविरोधिविषयकप्रतीतिबलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतेर्विशेषणाभावविषयकत्वप्रतिबन्धनवकाश इत्याह । यत्रेति । यत्र यद्धर्मिकप्रतीतौ । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदविषयकत्वे । न बाधकम् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिबलात् । विशिष्टभेदोल्लेखिप्रतीतिबलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अत्रापि तत्रेत्यनुषञ्जनीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्गः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वव्यवस्थापनाय मूलोक्तबाधकं निराकुरुते अत्रेत्यादिना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते, तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहे तद्वदन्योन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपदेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्नभेदो वा विवक्ष्यते ? तत्राद्यं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भेदस्येव प्रतियोगिनो ऽव्याप्यवृत्तित्वे तदभावस्यापि तथात्वे संयोगादिरूपत्वे च न बाधकमिति सूचयितुमेतद्दृष्टान्ताभिधानं स्वमतेन । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य संयोगरूपत्वव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनोऽभावाभावत्वविरहेऽपि प्रतियोग्यभावज्ञानयोस्तत्तद्रूपेण परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः सम्भवत्येव ग्राह्यभेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकताभेदस्य स्वत्वाननुगमेनाऽऽवश्यकत्वादित्यरुचेराह । अभावव्यवहाराच्चेति । स एव । प्रतियोग्येव । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिज्ञाने तेन हेतुना क्वचित् प्रत्यक्षतश्च तादृशाभावस्य ज्ञानसम्भवादभावव्यवहारोपपत्तेरभावमात्राभावस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । आधिक्येऽपिचेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छेदकमात्रावच्छिन्नवृत्तिकत्वोपगमादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । असिद्धेः । तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्राभावस्याभावो अतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छेदकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगादिरूपत्वादेव । न तथा । न एकावच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोगरूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मतेऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्ततामते आह । असिद्धेश्चेति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । ग्रहात् । ग्रहोपगमात् । तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वोपगमेन । अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्यैवास्माकमप्यव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छेदकमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्धर्मेति । तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया । तद्धर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभिन्नभेदकपिसंयोगयोस्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलावच्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रढयति । न हीति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकेति । भावेन कथमभावव्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीषुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरभावावपि प्रतियोगितत्त्वावच्छेदकाभ्यामतिरिच्येयातामित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानतिरिक्ततावादिनां सिद्धान्तानुरोधिनामभावत्वं न भावभिन्नत्वं तन्नियतं वा, किं तु भावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेस्य भेदप्रतियो-

गितावच्छेदकरूपत्वे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितां प्रकारान्तरेण निराकुर्वाणस्य यस्य कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवेति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यताम्, न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च । मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्भासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति परास्तम् ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकलात्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये । अन्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । सः । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । संयोगाद्यभावव्यावर्त्तकविशेषमन्तर्भाव्येत्यादिः । एतेन संयोगात्यन्ताभावव्याप्यवृत्तित्वप्रतिबन्दिनिरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते । न हीति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शेषः । संयोगवत्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकबुद्धेर्हेतुतया संयोगप्रकारकोपस्थितेः प्रागसत्त्वेन जायमानायास्तादृशप्रतीतेर्न तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भव इति भावः । तस्योपस्थितिविरहदशायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह । प्रतियोगिकोटाविति । तदनुल्लेखात् । संयोगवतोऽभानात् । तथा च न तदंशे अभावप्रतियोगित्वावगाहनं सम्भवतीति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटौ भासमानस्य संयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनेन पूर्वतो विशेषो दर्शितः । अन्तिमयोरपि । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

पि । न सङ्कोच्यतामित्यनुषज्यते । तथा च बाधकप्रतीतिविरहेऽपि विरोधसङ्कोचे प्रथमावधारणस्य भ्रमत्वकल्पनप्रसङ्गरूपबाधकबलादेव दर्शितप्रतीतेर्विशेषणात्यन्ताभावविषयकत्वमिति न तद्बलादन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः ।

सामान्यतो विरोधस्य क्लृप्तत्वमेव निराकुरुते ।

(दी०) अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकासामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेषे एव विश्रामात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च ।

(गा०) अन्योन्याभावान्तरस्येति । एकस्यान्योन्याभावस्यान्यदीयप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणतया तत्तदन्योन्याभावे तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकासामानाधिकरण्यरूप एव विरोधः क्लृप्तः । तथा च तत्तदभावत्वरूपाननुगतधर्माणामेव विरोधितावच्छेदकत्वम्, न तु घटभेदसंयोगिभेदादिसाधारणैकधर्मस्येत्यर्थः । तथा च न प्राथमिकनियमावधारणस्य भ्रमत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वमेव भेदस्य सामान्यतः प्रतियोगितावच्छेदकविरोधः सुवचः । न च सामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धद्वयनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वादिदमपि न सर्वसाधारणमिति वाच्यम् । स्वनिरूपकत्वस्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वावच्छेदकवत्ताग्रहविरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिस्तदवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यानुयोगितावत्त्वमेवानुगतं अन्योन्याभावनिष्ठं विरोधित्वम् । द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितभेदनिष्ठानुयोगितायां द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टत्वसत्त्वाद्विरोधानुपपत्तिवारणाय स्वाधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकत्वनिवेशः। गोत्वाभावाधिकरणकगोत्वाभावस्वरूपघटभेदस्य

घटवृत्तित्वाद्विरोधानुपपत्तिवारणायाभावे प्रतियोगितावच्छेदका-धिकरणवृत्तित्वमुपेक्ष्य अनुयोगितायां तदवच्छेदकत्वं निवेशितमि-त्यरुचेरविरोधानुभवप्रतिरोधेन सामान्यतो विरोधकल्पनैव न स-म्भवतीत्याह । अत्यन्ताभावेति ।

बाधकसत्त्वमभ्युपेत्यापि दृष्टान्तवैषम्यं प्रदर्शयन्न संयोगीति प्रतीतेर्विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वं निराकरोति । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्टध्वंसोल्ले-खिन्या विशेष्ये तद्बाधादास्तां विशेषणध्वंसविषयता, न संयो-गीति प्रतीतेर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभा-वविषयकत्वेनोपपत्तिः । न खलु सहस्रेणापि बाधकैरिदं रजत-मिति प्रतीतेरङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते । न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः ।

(गा०) तद्बाधात् । ध्वंसप्रतियोगित्वबाधात् । आस्तां वि-शेषणध्वंसविषयतेति । तावतापि ध्वंसविषयकत्वमव्याहतमेवेति भावः । ननु तावतापि ध्वंसे विशिष्टधर्मिप्रतियोगिकत्वस्य बाधित-स्यावगाहनात्तादृशप्रतीतेर्न प्रमात्वोपपत्तिः, तदवगाहित्वानुभवा-पलापे च मूले न संयोगीति प्रतीतेर्भेदावगाहित्वानुभवापलापः किं पाणिपिहित इत्यत आह । न खल्विति । इति प्रतीतेः । इ-त्याकारिकाया रङ्गविषयकप्रतीतेः । शक्यते इति । अपि तु तस्या भ्रमत्वमेव कल्प्यते इति शेषः ।

अयं भावः । यादृशप्रतीतेर्यादृशव्यवहारजनकत्वं तस्या एव त-दाकारता रङ्गत्वविषयकप्रतीतितश्च न रजतमिदमिति व्यवहारः, अपि त्विदं रङ्गमित्येव, अतो रङ्गे इदं रजतमिति प्रतीते रजतत्वाव-गाहितामन्तरेण इदं रजतमिति व्यवहारजनकत्वासम्भवात् त-स्यास्तदवगाहित्ववद् वृक्षो न कपिसंयोगीति व्यवहारजनकप्रतीते-स्तादृशवाक्यप्रतिपाद्यसंयोगिभेदविषयकत्वमावश्यकम् । तादृश-वाक्यस्यानुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीविरहेण • संयोगसंसर्गाभावा-बोधकत्वात्, संयोगिभेदावगाहनमन्तरेण प्रतीतेः संयोगिभेदबोधक-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिखी विनष्ट इत्यादिशब्दाच्च शिखायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य मत्वर्थीयार्थाविवक्षयान्वयोपपादनस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिखाप्रतियोगिकनाशविषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शिखी विनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रतीतेर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्टभेदस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धिस्तत्रेति शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारबलेन विषयव्यवस्थापकतेत्यालोच्य व्यवहारबलेनैवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितां साधयितुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्वतादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशसमये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पक्वतादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयिविषयत्वार्थकं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतथाविधव्यवहाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एवं च व्यवहाराकारे उभयत्रावच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदाद्देशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नायं कपिसंयोगीत्यादिव्यवहाराणां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः श्यामस्तद्भेदः प्रतीयते इत्युक्तिसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तद्दण्डनाशसमये च तद्दण्डवतोऽप्रसिध्या तत्र नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । अत एव च तद्दण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तन्नाशानुधावनं तद्दण्डपर्यन्तानुसरणञ्च । अनुयोगिनीति । अनुयोगिबोधकपदे इत्यर्थः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । नञ्पदजन्यत-

दनुयोगिकसंसर्गाभावबोधे तेन समं संसर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-भावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपेक्षितत्वादिति भावः ।

ननु नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्यासिद्ध्या सप्तमीं विनापि प्रकृते श्यामरूपादिसंसर्गाभावस्य घटादौ सम्बन्धं संसर्गमर्यादया ऽवगाह्य प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह । न खल्वेति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतलं न घट इत्यादितोऽपि आधाराधेयभावसंसर्गकाभावबोधः स्यादिति भावः । न च तादृशनियमस्वीकारे ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे नियमभङ्गभयस्य कार्योत्पत्तिविरोधित्वासम्भवादिति वाच्यम् । तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नञ्समभिव्याहारज्ञानघटितायास्तादृशबोधसामग्र्या एवाक्लृप्तत्वात् । उक्तस्थले विशेषणसंसर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वतैव नञ्पदघटितसामग्र्यास्तादृशबोधोत्पत्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतलं न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च तात्पर्यसत्त्वे संसर्गाभावप्रतीतिरिष्टैवेत्यत आह । तथात्वे वेति । तथात्वे । तत्र संसर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिकप्रयोगप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिसंसर्गाभावस्याबाधितत्वात्तस्य च भवतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावसंसर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषणतया स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतलं न घट इत्यादौ च तदभावान्नापत्तिः । न चैवमपि नायं तद्दण्डवानित्यादौ धर्मिणोऽनन्वयेन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्वं प्रतियोगिवाचकपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र तद्दण्डवानयमिदानीं तद्दण्डाभाववानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि प्रवेशात् । यत्र धर्मिणि तद्दण्डवत्त्वं न कदापि तत्र विशिष्टभेदबोधस्यैव स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदेभ्यो धर्मिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेभ्य उपस्थितस्येत्यर्थः । एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्गतिः। प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण-विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशेषणतया स्वार्थान्वयपरपदभिन्नपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पदानुपस्थितांशे । विशेषणतयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पनं निरर्थकम् । न च दण्डिनो रूपमित्यादौ सम्बन्धिविशेषणतया भासमानदण्डादेर्विभक्त्यर्थविशेषणतया भानवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थैकदेशे न प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृशातिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनावित्यादौ दण्डादेर्द्वित्वादावन्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने वह्निमान्नास्तीत्यादौ वह्न्यादेरभावविशेषणतयाऽन्वयापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेनैव तादृशान्वयबोधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्धितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । पर्वतस्य वह्निमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्वह्न्यादावन्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राज्ञः पुत्रधनमित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राजसम्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्वपदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमव्यवधानं प्रत्ययान्तरव्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप्येऽपि समुदायोत्तरषष्ठ्याद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् । न च प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्यथा द्वन्द्वोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः ।

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरद्वित्ववचनाद्युपस्थाप्यसंख्यादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधचैत्रसम्बन्धादेश्च पटादौ विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्तव्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य साक्षात्स्वविशेषणतयाऽनन्वय इत्येव व्युत्पत्तिः । अत्राप्युपस्थापितान्तार्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यतीत्यादौ कर्मत्वादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्वचैत्रसम्बन्धादेः पटादिविशेषणत्वे न बाधकं घटादेः पटाद्यविशेषणत्वात्प्राथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वाच्यम् । एवं सति नायं तद्दण्डवानित्यादौ अभावांशे दण्डिनो विशेषणत्वानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरहाद्दर्शितव्युत्पत्तेः प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्बोधकमित्येव व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वादेरेकधैवोभयादिविशेषणतया भानेनाविरोधात् । राज्ञः पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे च पुत्रधनाद्योरेकधा राजसम्बन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशान्वयबोधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वग्रहस्य विरोधित्वादिति । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपा ऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशेषजन्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षतयेत्यभिहितम् । आनुपूर्वीविशेषस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्बोध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीविरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तदसत् । तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगितापत्तेः । तादृशानुपूर्व्या दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डादिपदस्य मत्वर्थाविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिसंसर्गाभावबोधानिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्ड्यादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रकारतानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवदधानः शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् । तथा सति चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभाववल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताच्छक्त्या लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निरुक्तस्येतरविशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावान्न तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शितव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एवं च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति । तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । विशेषणमात्रपरदण्ड्यादिपदेभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाविवक्षायां मतुपोऽसाधुतापत्तिरित्यादि दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रसङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नञर्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधाराधेयभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नञर्थेन संसर्गाभावेन सममाधाराधेयभावस्य प्रकारतयैव भाननियमात् । नञर्थसंसर्गाभाववतो ऽभेदान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डीत्यादौ मत्वर्थविवक्षायामितरविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादेरभावान्वयासम्भवात् । तदविवक्षायां नञः संसर्गाभाववदर्थकत्वेऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नाभावबोधौपयिकाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डीत्यत्र मत्वर्थाधिकरणानुयोगिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नञा बोधनं सम्भवति, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नञर्थप्रवेशस्य दृष्टचरत्वात् । तथापि न श्याम इत्यादावगतिरेवेति ध्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽश्रयतासम्बन्धेनान्वयान्नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयभावः प्रकारतयैव भासते इति नियमासिद्ध्या सप्तम्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह । एवं चेति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय संसर्गाभावबोधे सप्त-

म्या नियमेनापेक्षितत्वे च । शक्त्येति वैयाकरणमते, लक्षणयेति स्वमते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गाभावो व्यवच्छेद्यः । लक्षणां विनापि स्वमते उपपादयाति । वस्तुत इति

(दी०) वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थाभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नास्तीति दर्शयितुं न पचतीत्यादिस्थलद्वयकथनम् । आदिपदाभ्यां पटो न दण्डादित्यादिस्थलीयजन्यत्वाद्यभावबोधपरिग्रहः । प्रातिपदिकार्थस्य अभावबोधने इत्यनुषज्यते इति । उपपादयिष्यामो नञ्वादे प्रतियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र नञोऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोः सम्बन्धः प्रकारतयैव भासते अतस्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्तपदाद्युपस्थापिते आख्यातार्थस्य सम्बन्धः संसर्गतया भासते इति तदभावस्यापि तथा भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह । नञ इति ।

(दी०) नञो वैधर्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्मेत्यर्थः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुराचार्याः—श्यामाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) वैधर्म्यपरतयेति । वैधर्म्यं तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्, तत्र च शक्तिर्लक्षणा वेत्यन्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽन्यलभ्यतया तदन्तर्भावेणाऽऽधेयत्वप्रतियोगिकाभाववति चातिप्रसङ्गनाधेयत्वसामान्याभाववति च श्यामादिवृत्तित्वाभावस्याप्रत्ययप्रसङ्गेन नञो वृत्तेरनुपपत्तावपि न क्षतिः । वृत्तावभाववति च खण्डशो वृत्तिद्वयोपगमात् । ननु पक्वतादशायां श्यामरूपाभाववत्यपि घटे न श्यामवैधर्म्यसम्भवः स्वस्मिन् स्ववैधर्म्याभावात् । वैधर्म्यस्य भेदनियतत्वादिति शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनियतमिति समाधत्ते । वै-

धर्म्यं चेति। श्यामादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः। रक्तत्वादिकमेवेति। रक्तत्वादेः श्यामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादिति भावः। न च श्यामरूपविशिष्टावृत्तित्वं श्यामरूपावच्छिन्नाधिकरणताकत्वाभाववत्त्वं तल्लाभश्च न न श्याम इत्यतः सम्भवति, पदार्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपस्थितस्य श्यामरूपस्याधिकरणत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम्। धर्मिणः श्यामरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमादेव तल्लाभसम्भवात्।

सर्वस्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतमित्याह। यदाहुरिति। एवं च मूले न कपिसंयोगी वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि संयोगादिविशिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसंयोगाद्यवच्छिन्नावृत्तित्वात्। विभिन्नकालावच्छेदेनेव विभिन्नदेशावच्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायामपरस्यानवच्छेदकत्वादिति नोक्तप्रतीतिबलाद्दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं भेदस्येत्यवधेयम्।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य षष्ठ्यर्थत्वम्। न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्। अथ धूमवति वह्निह्रदौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्ध्रदौ न भवतीति प्रतीतिर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इति चेन्न। तादृशाभावानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ।

(गा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति। निरुक्तव्याप्तित्वव्यापकत्वत्वाभ्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः। वस्तुसतः। वस्तुगत्या यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य। तथात्वेन। व्याप्तित्वादिना। अज्ञायमानस्य। अविशेषितस्य। षष्ठ्यर्थत्वम्। समासविवरणवाक्यस्थषष्ठ्या प्रतिपत्तिः। सम्भवतीति शेषः। व्याप्यव्यापकभावस्य विशेषणानवच्छिन्नस्य शब्दान्न प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह।

सम्बन्धत्वेनैवेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्तित्वादिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाविरहान्नात्माश्रयादिरिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति । इत्थं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिन्नविषयतारूपं पदार्थान्तरं वा तच्च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले न चैवमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेषघटितनिरुक्तधर्मस्य व्याप्तिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तिसाधारण्यविरहः । दोषाय । अव्याप्त्यै । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननुगतस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तित्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव । लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपादनीयत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकैक्याभावान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूल्लक्षणाव्याप्तिर्दोषः, तथाप्यनुमितौ व्याप्तिज्ञानहेतुताया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचारवारणासम्भव इत्याशङ्कायां दीधितिकृदाह । इत्थं चेति । इत्थम् । साध्यादिविशेषघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनातप्रसक्तेनैकरूपेण कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्यायाः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन न हेतुता अपि तु अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा हेतुता विशेषसामग्र्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्तल्लिङ्गकानुमितित्वमेवाननुगततत्तत्साध्यलिङ्गादिघटितव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमतो न व्यभिचार इत्याशयः । अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशे लक्षणत्रये एवाऽऽक्षेपसङ्गतेरेते लक्षणे इत्यस्याव्यवहितान्योन्याभावगर्भलक्षणद्वयपरताभ्रमं निराकुरुते । एते इति । अत्यन्तान्योन्येति । अन्योन्याभावगर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचनसङ्गतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण विचारासहत्वं प्रदर्श्याभ्युपगमे वेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वित्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु क्लृप्तानामेव स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवादित्यभिप्रायः ? नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात् ।

(गा०) क्लृप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्यनन्यथासिद्धप्रतीतिविषयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाधातुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः । द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेव घटपटौ न स्त इत्यत्रापि घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते । घटपटांशेऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया भानेनैव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स्त इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यत आह । शब्दादिनेति । एकैकाभावसंशयात् । अत्र घटो न वेत्यादिसंशयात् । उक्तप्रत्ययस्योक्तरूपेण प्रत्येकाभावविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिदिष्टापत्तिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति । अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतरूपेण भानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतरूपेणैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसंशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तदवच्छिन्नकोटिकसंशये तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वित्वसमानाधिकरणेति । द्वित्वसामानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादौ द्वित्वसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वविरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसामानाधिकरण्यं घटपटद्वित्वसामानाधिकरण्यं च तद्घटत्वादिसाधारणमिति तदवच्छिन्नाभावमादाय घटपटोभयवत्यपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कल्पेऽपि यथाश्रुते ऽवतरति । तथापि घटपटद्वित्वसामानाधिकरण्यं तत्सामान्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथमपक्षे दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घटपटाद्युभयवति घटपटादिरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वित्वसामानाधिकरण्येति । द्वित्वसामानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाग्रहदशायामपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युदयादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छिन्नेति । अन्यतरत्वोपलक्षितावच्छिन्नेत्यर्थः । अभावविषयकत्वमित्यन्तस्य तादृशाभावत्वप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि । अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्वावच्छिन्नाश्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वावच्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखात् । प्रतियोगित्वबोधकशब्देन विषयाभिलापात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यतो विशेषणीभूतद्वित्वस्यापि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिखी विनष्ट इत्यादौ शिखादेरिव कथंचित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनम् । विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः, तथात्वेऽपि साध्यतद्वतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितावपि तादृशप्रत्ययस्याऽऽनुभविकत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्तिमुक्त्वा वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वाच्चेति । मयेत्यादिः ।

इदमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटत्वपटत्वयोस्तदवच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नद्वित्वे च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवगाह्यते न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादौ च, यत्किञ्चिदुभयवति प्रत्येकघटादिमति च तादृशप्रतीतेरनुदयापातात् । नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् । न च निरुक्तधर्मत्रयस्यैकत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे वृत्तेः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिसम्भवः, अवच्छेद्याधिकरण-

वृत्तिर्यादृशसमुदायस्तत्रैव तन्नियमादिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन व्यधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदकतापन्नानामवच्छेदकत्वोपगमात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायवत्त्वैवाभावस्य विरोधात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां विरुद्धधर्मद्वयावच्छिन्नाभावस्येव घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्यादृशे तादृशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभावस्य विरोधाद् घटपटावत्रेति प्रतीतिसाक्षिकाद्वित्वतद्धर्मितावच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावासत्त्वान्नानुपपत्तिः । द्वित्वविशेष्यतावच्छेकतापन्नघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमधिकरणत्वं न कुत्रापि प्रतीयते इति घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्तीति प्रतीतिसिद्धतादृशघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य केवलान्वयित्वमव्याहतमेवेति भावः । तथात्वेऽपीति । द्वित्वादेः क्लृप्तप्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशाभावेति । वह्निह्रदोभयत्ववह्निमद्धदोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकह्रदात्यन्तान्योन्याभावेत्यर्थः । प्रतियोगित्वानपायादिति । पर्वते वह्निह्रदौ न स्त इत्याद्याकारकह्रदाद्यभावविषयकप्रतीत्या वह्न्यादिसाधारणप्रतियोगिताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नत्वेनावगाहनादिति भावः ।

अभ्युपेत्यातिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावं व्यवस्थापयति । अन्तरेण चेति ।

(दी०) अन्तरेण चाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह । अभ्युपगमे वेति । तदुभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः । अभ्रूपमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः ।

(गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्नाभावावगाहिता निराकृता । अनुत्पद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रतियोगिकाभावमात्रावगाहित्वनिराकरणम् । तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्यादिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रतियोगित्वस्य दुर्घटत्वादतो व्याचष्टे । तदुभयत्वमेवेत्यादिना । नन्वेवमप्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽक्षिप्ततयाऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । अश्रूयमाणेति ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्त्वमनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थे सोपाध्यावतिव्याप्त्या दूषितम्, तच्च दूषणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटिताव्यापकत्वनिवेशे न सम्भवतीति तादृशमेव निवेश्य तदनौपाधिकत्वं मूलकृत् प्रथमं परिष्करोति । यावत्स्वसमानाधिकरणेति ।

(चि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) तच्चेति । स्वम्, साधनत्वाभिमतम् । तथा च साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) अत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधनपरत्वे यावत्साध्याव्यापकं यत् साधनाव्यापकमित्यर्थकतया अव्याप्त्यतिव्याप्ती भवत इति तयोस्तत्परत्वभ्रमं दीधितिकृन्निराकुरुते । स्व-

मिति स्वम । स्वपदार्थः । साधनत्वाभिमतमिति । यद्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वमभिमतं तद्रूपावच्छिन्नमित्यर्थः । यथाश्रुतमूलार्थस्याग्रे दूषणयितया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस- मानाधिकरणं यत् साध्यमिति यथाश्रुतमूललभ्यं विशेषणविशे- ष्यभावं परित्यज्य तद्विपरीतमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । ई- दृशमनौपाधिकत्वं पूर्वपक्षे स्वयमपि निर्दोषतया दर्शितम् ।

(दी०) एतेन सर्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य, तादृशा- वच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न- प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्य अप्रसिद्धिः । तादृशावच्छि- न्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च । क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

(गा०) सर्वत्रेति । अप्रसिद्धिरित्यनेन सम्बध्यते । अवच्छिन्नस्ये- त्यन्तमपि । तादृशैः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वपटत्वादिभिः । अवच्छिन्नस्य । विशिष्टस्य । प्रत्येकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशोऽपि न निस्तारः । साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टस्यापि द्वित्वादिना ऽभावेन साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः । अवच्छेदकावच्छि- न्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशोऽपि वक्ष्यमाणरूपादि- साध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अवच्छिन्ने धर्मिणि यावत्त्वस्य विशेषणतामाक्षिपति । तादृशा- वच्छिन्नेति । यावत्प्रतियोगिकस्याभावस्येत्यन्वयः । प्रमेयमात्र- स्यैव तथात्वाद्यावत्प्रमेयप्रतियोगिकत्वस्य च क्वचिदप्यभावे ऽस- त्त्वात्तथाविधाभावाप्रसिद्धिः । ननु तादृशो व्यासज्यवृत्तिधर्मानव- च्छिन्नप्रतियोगिताक एव तत्तत्क्षणविरुद्धक्षणवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति- योगिताको यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चाभावः प्र- सिद्ध एवेत्यत आह । अतिप्रसङ्गकादिति । तादृशाभावसाधारण- रूपेणाभावनिवेशे तादृशाभावसामानाधिकरण्यमादाय व्यभिचारि- ण्यतिव्याप्तिरिति तादृशधर्मानवच्छिन्नसम्बन्धसामामान्यावच्छि-

प्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः।

द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्थसमासान्तर्गतयावत्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते। तादृशेति। अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदवृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्ववत्वादिनाभावस्यापि यावदभावान्तर्गततया तत्र वह्न्यादिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथात्वं निवेशितम्। प्रायशः। अनेकाधिकरणकहेतुके। तथा। अप्रसिद्धिः। वह्निमत्पर्वतादीनां धूमवन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतत्ववत्वमहानसावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादिति भावः। एकवृत्तिहेतुके तद्धेत्वधिकरणस्यैव तादृशयावदभाववत्त्वात्प्रायश इत्युक्तम्।

यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्तार इत्याह। रूपादीति। अव्याप्तौ हेतुमाह। क्वापीति। असम्भवादिति। घटीयरूपादौ तादृशघटत्वाद्यभावासामानाधिकरण्यादिति भावः। साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकस्थले ऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या।

ननु आर्द्रेन्धनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रेन्धनत्वादिना धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेरतथात्वादवच्छेदकानुसरणं व्यर्थमित्यत आह। सर्वत्रेति।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम्।

(गा०) धर्मान्तरम्। ह्रदवृत्तित्वादिकम्। आदिना द्वित्वादिपरिग्रहः। अभावसमानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः समानाधिकरणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमवलम्ब्य द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्तविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं विनैव मूलं वर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति।

(दी०) साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभाव-श्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यः । तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्ने-हवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जल-त्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) उक्तयावदभावानां प्रायशोऽधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्यात् घटत्वपट-त्वाद्यभावसमुदाये रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याच्च मूलोक्तदूषणयोरत्रानवकाशः । न च यावदभावानामेकाधिकरणाप्र-सिद्धिवद्यावदभावानुयोगिकस्य एकसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्र-सिद्ध्या नोक्तदूषणोद्धारसम्भवतीति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्या-पकत्वार्थकतया साध्यसामानाधिकरण्यव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण तत्साध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यत्वादिना च तादृशाभावत्वव्यापक-ताविरहेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन व्या-पकत्वाविवक्षया प्रतीकारात् । तत्पुरुषपक्षे च तादृशाभावत्वव्या-पकप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यपर्यवसितयावदभावसामानाधि-करण्ये प्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं च तेन रूपेण समभिव्याहृतपदानुपस्थित्या दुर्लभम् । साध्यसामाना-धिकरण्यत्वेन व्यापकत्वापेक्षया गुरु चेत्यसावुपेक्षितः ।

नाव्याप्तिरिति । रूपात्मकाभावानां भावत्वेन लक्षणाघटक-त्वादिति भावः । प्रथमाभावे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे धूमा-दिसमानाधिकरणजन्यरूपात्मककालविशेषावच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य लक्षणाघटकत्वाद्रूपत्वावच्छिन्नाभावरूपं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-नमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरनवकाशाज्जलत्वादि-साध्यकस्नेहादिहेत्वनुसरणम् । स्नेहवति जलपरमाणौ नित्यस्य रूपस्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादुक्तविवक्षया तत्रप्रतीकारात् । सम-वेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय च तत्राऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम्,

तस्य धूमादिमत्यप्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगित्वात्। यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधिकरणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावोभयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः। तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्तज्जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्जलत्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया तत एवाजले तादृशाभावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभावमादाय नाव्याप्तिः। एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतराभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव। एवं भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभाव एव इति मूर्तं मनस्त्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्धमूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां निखिलरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव। तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयतया न दोषः।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरभावे भावभिन्नत्वं निवेश्यापि न शक्यते वारयितुमिति प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वमेव निवेश्यम्। अभावश्चेत्यादिफक्किकाऽपि कथञ्चित् तत्परतया व्याख्येया। एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यम्। प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशेऽपि स्नेहसमानाधिकरणपार्थिवादितत्तद्रूपात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्।

जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावोऽपि जलतेजोन्यतरान्यत्वाविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशान्यतराभावाभावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तेरुदक्षरतयोक्तग्रन्थस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावभिन्नत्वं च प्रथमाभावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे तस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिखिलरूपेषु साध्यसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया तत्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशे प्रागभावस्य चातथात्वान्नेयमव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशेऽपि द्वितीयस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तद्रूपात्यन्ताभावमादाय दर्शितदोषस्य दुर्वारतया द्वितीयेतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे तद्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहेणानुपादानात् । द्वितीयाभावे सदातनत्वविशेषणेन जन्यरूपव्यावर्त्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेण उक्ताव्याप्तेस्तत्र भावभिन्नत्वविशेषणेनैव वारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजलत्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे हेतुमन्निष्ठतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतत्तेजस्त्वतेजस्त्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्तेजस्त्वरूपाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावभिन्नत्वविशेषणमित्याहुः । तन्न । एतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभाव एतज्जलान्यजलत्वमेवेति तदवच्छिन्नाभावस्यैतज्जलान्यजलत्वाभावरूपत्वादेतज्जलत्वस्यातथात्वात् ।

वस्तुत उक्तदोषवारणार्थं द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि सदातनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च साध्यसामानाधिकरण्याभावाव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकाले तत्र रूपं नास्तीति सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेयत्वात् । अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्रतीतेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण वारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदोषवारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमानाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्तिवारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये वाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्मप्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामानाधिकरण्याद् भावेषु तदभावत्वेन कलसगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वंसत्वं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्ततदभावाकल्पनात्, पटध्वंसादिनिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावेन पटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वाभावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरणद्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगितास्वेव स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विवक्षणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयोगिताभेदानभ्युपगमेन भावादिवृत्त्यभावानां साध्यासामानाधिकरण्येऽपि घटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता-

नाभुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् । घटध्वंसान्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणघटध्वंसादिरूपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातनवृत्तित्वविशेषणमफलम्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव वारणात् । ध्वंसादिसाधारणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च घटध्वंसान्यत्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभावप्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगितामादायाव्याप्तेर्दुर्वारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातनवृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । घटध्वंस इति ।

(दी०) घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति।

(गा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा चाभाववृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावत्वं नाधिकरणस्वरूपत्वे तन्त्रमपि तु अभावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अधिकरणीभूताभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तदेव साध्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकतयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गोत्वाद्यभावरूपत्वेऽपि घटध्वंसान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गोत्वाभावावृत्तितया गोत्वाभावानात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्त्यवकाशस्तथापि समाधिसौकर्येण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तमादायातिव्याप्तिर्वारिता ।

केचित्तु अभावाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतराद्यभावाभावो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

था तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्तेः । तथा चाभावे भावभिन्नत्वनिवेशेऽपि दर्शिताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताया-मुभयावृत्तित्वमेव तन्मते विशेषणं प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावद्या-वदभावे साध्यसामानाधिकरण्यं निवेश्यमिति दर्शितविशिष्टाभावो लक्षणघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावो ध्वंसत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगितावच्छेदकं ध्वंसान्यत्वविशिष्टाभावत्वत्वं तदव-च्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसवृत्तिरभावो ऽभावाधिरणकाभाववृत्ति-धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणीभूतध्वंसरूप इति भाववृत्ति-रसाद्यभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्तयावदभावान्तर्गते साध्य-सामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति सदातनत्वमभावविशेषणं प-रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निवेश्य तादृशानु-योगितावद्यावदभावे सध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम् । उक्त-विशिष्टनिरूपिता च ध्वंससाधारणी एकैवानुयोगितेति नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु प्रथमाभावे स्वभिन्नहेतुमन्निष्ठत्वमेव प्रवेश्य दर्शि-ताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयमभा-वोऽत्यन्ताभावत्वादित्यादौ घटात्यन्ताभावभेदविशिष्टाभावत्वाभा-वमादायोक्तरीत्या ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च घटध्वंसो ध्वंस-त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्माभा-वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्तिध-र्माभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वंस इ-त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि-साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाधौ तु साध्यवन्नि-ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वादव्याप्तिः, साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभिचारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते । स्वमिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्यभिचारिणा यस्येति बहुव्रीहौ धूमाद्यव्यापकमहानसत्वादीनां वह्न्याद्यव्यभिचारितया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्रयते । तेषामिति । यावत्त्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति स्फुटयति । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापकाव्यापककसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्समानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य च साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च विषमव्याप्तसद्धेतावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्यपरतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाववत्त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाग्रिमयत्पदस्य साधनपरतालाभान्न सा वर्णिता । तदेवानौपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यनिरूपितमिति पूरणीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्त्वविशेषणे यावदभावप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने ऽपि

साध्यव्यापकयत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-रतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तेति । अभावस्यासामा-नाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकाभावस्य गगनादेः सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोऽभावे यस्यासामानाधिक-रण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिक-स्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्यादिग्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेद-कावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थकतां दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकताम-न्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतामुपपादयति । तथा चेति । गगना-देर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरण-ताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छे-दकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिक-रणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्ये ऽभावद्वयो-पादानमतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावतां तादृशाना-मिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमप-हाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यो-पदर्शितत्वादित्याहुः ।

(गा०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेद-कावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्य-र्थः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ सर्वत्र वह्न्याद्यधिकरणे धूमादिव्याप-कतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावद-भावाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्ब-न्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमि-त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयतणां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रयत्वमिति वार्थः । यथा सन्निवेशे ऽवैयर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानाम् । व्यापकतावच्छेदकरूपवताम् । ऐकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति । तथा

च न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति । तथा च इन्धनादीनां न तथात्वं अपि त्वखण्डजलत्वाभावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य विवक्षणात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वविवक्षया यावत्तादृशाश्रयत्वमेकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्वादिना । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवेशापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्मान् विशिष्योपादाय तेन रूपेण व्यापकतानिवेशनमेवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरसबीजं बोध्यम् ।

(चिं०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् । वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वादर्शनात् । किं तु वह्न्यावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारणतावच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् । तत्र आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादिलक्षणयोर्भेदं स्फुटीचिकीर्षुः प्रागेव

निष्कृष्टं तदुभयार्थं दर्शयति । अवच्छिन्नमित्यादिना । अवच्छिन्नम् । तत्तद्धर्मावच्छिन्नम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकतत्तद्धर्मवत्त्वं वा तेन रूपेण व्याप्तिः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्य व्याप्तित्वे धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसत्तादिव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः, आत्माश्रयप्रसङ्गेन स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादित्यत आह । इत्थं चेति । इत्थम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मकेति । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः पूर्ववर्तिताशून्यदण्डादिव्यक्तिसाधारणतया पूर्ववर्तितानात्मकत्वादिति भावः । अभेदेऽपीति । अन्यूनानतिप्रसक्तस्यैव तत्र तत्रावच्छेदकव्यवहारविषयत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छेदकत्वस्यैव च स्वस्मिन्ननभ्युपगमादिति व्याप्त्यादिघटकसामानाधिकरण्यादिभागावच्छेदकतामादायैव तादृशव्यवहारसमर्थनादिति वा भावः । अभ्युपेत्य स्वात्मकयथोक्तव्याप्त्यादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं स्वस्मिन् सम्भवतीत्याह । उपहितेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वरूपवैलक्षण्यादेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव उपपादनीय इत्यर्थः । एकरूपेणैव स्वस्य स्वावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्विशेषणविशेषावच्छिन्ने स्वस्मिन् स्वरूपतः स्वस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति भावः । आद्यम् । सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षम् । सेत्यनेनावच्छेदकरूपपरामर्शासम्भवान्न वैपरीत्यमिति ध्येयम् ।

सम्बन्धितापदस्य सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे जनकतादिसम्बन्धमादाय वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमादिव्याप्यतापत्तिरतो विशेषपरत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । सामानाधिकरण्येति ।

(दी०) सा । सम्बन्धिता । सामानाधिकरण्यरूपा, जनकत्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद् गुणाद्यनुमित्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अयमा-

लोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति । व्यावृत्ता । भिन्ना । तथा च तदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमेऽनुपपत्तेः सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणबीजतया दर्शयति । अत्र चेति । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या । परामर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्शनायैव परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्तिसत्त्वमभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तितापक्षे च तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शो भ्रम एवेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां निरस्यति । साध्येति । असम्भवीति । तथा च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे व्याप्त्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्, गुणादिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादावपीत्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छेदकतद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हेतुतयाऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एतत्कल्पे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नं सामानाधिकरण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तित्वे यत्र पक्षवृत्तौ धूमत्वालोकत्वयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव वाऽवधारणं तत्रानुभवसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्देहेन धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मिवृत्तौ यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्स्ववृत्तिकत्वरूपतद्विशिष्टाभावव्यावर्तकधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशिष्टसंशयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसंशयस्य धर्मिणि विशिष्टसंशयनिर्वाहकत्वादित्यत आह। अयमिति। अयम्। पक्षवृत्तिः। इत्यादौ। इत्यादिसंशयस्थले। विशिष्य। धूमत्वादिना। सन्देहेऽपि। सामान्यतः। साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण। अवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः। अवच्छेदकप्रकारकः पक्षे हेतुनिश्चयः। सम्भवत्येवेति। इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण। वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोकत्वादिसाधारणसामान्यधर्मत्वासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गतेः। तन्मते च धूमालोकान्यतरत्वादेरेवावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्युपपत्तिर्द्रष्टव्या।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तित्वेऽपि अतिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकतापन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकतत्तद्धर्मप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुतयाऽन्यतरत्वादिप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयादेवोक्तस्थलेऽनुमितेरुपपाद्यत्वात्।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे नीलधूमत्वादिवारणाय स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वं यदि निवेश्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वासम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानादनुमितिरिति वाच्यम्। तन्मतेऽपि धूमत्वालोकत्वान्यतरत्वादिशरीरेऽवच्छेदकताघटकसमवायेन धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा। वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्, धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च। किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम्। तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वम्। गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात्। न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा। तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात्।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । वह्न्यादाविति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादाविति । अत्रापि वह्न्यादौ साध्ये इत्यनुषज्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति । सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमालम्ब्य शङ्कते । न चेति । न तथा । न उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे सति । प्रागुक्तदिशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमादावपि वह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्याप्तिप्रसङ्गात् । गुणादिवह्न्यादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे कर्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च न कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यनेनान्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्तीत्यर्थः । यद्धर्मवत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद् गुणवद् विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते । सम्बन्धविशेषलाभाय हेतुपदम । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य एतल्लक्षणार्थमेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अत्रैकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्वविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

त्रमनुसरति। सत्तात्वेति। इदं वाच्यं मेयादित्यादौ वाच्यत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तौ मेयत्वादेर्वृत्त्या अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति दूषणस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया नावकाश इत्याह। एवं चेति। केवलान्वयीति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद्वस्तुनोऽधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्यत्वसत्त्वादिसाध्यकस्य संयोगादिना हेतोर्मेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्याप्यतोपपत्तेरपि संग्रहः। उपपत्तिरिति। साध्यासमानाधिकरणभावस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्ग्रहश्च मेयत्वादिनेति। तन्न। व्याप्तिविरहिवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गात्।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति। वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यसामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात्। आदिपदात् संयोगेन मेयत्वाद्यवच्छिन्नहेतुकस्थले द्रव्यत्वस्य परिग्रहः। तत्र व्याप्तिरिति। तथा च मेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वं न क्षतिमावहतीति भावः।

ननु धूमवान्वह्नेरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छेदेन गमकताबोधकत्वं व्युत्पन्नम्। गमकतावच्छेदकं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तित्वमते तदेव रूपं तथा, अभेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्थनात्। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे व्यापकतानिरूपकतावच्छेदकम्। एवं चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेयादिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह। तद्ग्रहश्चेति। तद्ग्रहः। तादृशावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः। मेयत्वादिना। धर्मितावच्छेदकमेयत्वादिप्रकारेण। अनुमितिहेतुरिति शेषः। अयमाशयः। व्याप्यता यदि गमकतात्मकः पञ्चम्यर्थः स्यात्तदा व्याप्यतावच्छेदकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्यैव

हेतौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानुमित्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः । तदवच्छेदकं च रूपं यदवच्छिन्ने धर्मिणि व्याप्त्यादिग्रहः तादृशं च रूपं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञानादनुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तिपक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वानित्याकारकनिर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिज्ञानादनुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिगमकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याय्यताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविषयकव्याप्त्यादिप्रमाधीनानुमितिविधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्रत्याय्यतामित्यन्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्याप्तिधीरनुमितिहेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादेर्वाच्यत्वादिगमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन रूपेण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमेयत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन प्रमेयादिति हेतुवाक्यादर्थबोधानुपपत्तेरिति भावः । न द्वितीयः । तथा सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।

अधिकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अयमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वात् साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनियतत्वात् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरणधूमावयवत्वादेः समवायादिना धूमादिमति वृत्तेरव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेश्च हे-

त्वसमानाधिकरणत्वानियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति । साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्वनातिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याक्षतत्वात्तदवच्छिन्नस्यापि व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्येतेत्यत आह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद् धूमप्रागभावत्वादिसङ्ग्रहः । तदघटितत्वं च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) वारणीयत्वे त्वित्यनेन तदवारणेऽपि न क्षतिः । तत्र हेत्वाभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभासे वक्ष्यमाणं सूचितम् । स्वेति । स्वम्, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । यादृशं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यसम्बन्धितानतिरिक्तवृत्ति धर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्वह्न्यादिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वरूपविशेष्यदलवत्त्वेऽपि तस्य तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाद्विशेषणदलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मान्तरेति । तदर्थश्च न स्वभिन्नं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात्, किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपर्यवसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वादिपर्याप्तविषयताभिन्नत्वेनादोषात् ।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धूमप्रागभावत्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्सङ्ग्राह्यत्वं च धर्मिभेदे न वैयर्थ्यमिति

प्रवादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोः स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्तमानत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्घटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्यप्रतीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना वह्न्यादौ साध्ये न तत्सम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्वप्रमाविषयत्वाभावाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्येन व्याप्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीतौ वह्निमतस्तादात्म्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य वह्न्यादेः संयोगादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितवह्निमदन्यावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नस्य वह्न्यादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । तत्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वादवैयर्थ्येन इष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं निवेश्यमित्यपि न युज्यते । धूमालोकान्यतरत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापातात्, तद्घटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । मैवम् । स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्मं प्रति व्यापकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तिपर्यवसितस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपं तदभावस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वरूपस्य तदभावत्वेन निवेशोऽनघटन्यायादनुचित इत्याशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिश्रादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रसक्ते ऽनतिप्रसक्तत्वस्यामसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा। अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे। अतिप्रसक्ते। अतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते। अप्रसक्तत्वेन। शङ्कानास्पदत्वेन। निराकरणायोगात्। निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुरुते। विरुद्धयोश्चेति। चस्त्वर्थः। भावाभावयोरिति स्वरूपकीर्तनम्। एकस्य। एकरूपावच्छिन्नस्य। वृत्तिर्विरुध्यते इति। तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः।

यद्यपि धूमत्वादेर्वह्न्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे विरुद्धपर्वतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनीयम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यस्य तदभावसामानाधिकरण्यस्य च वह्न्यादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति। तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वतद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नयोर्नैकावच्छेद्यत्वमिति नियमोपगमान्न दोषः। वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वरूपेणैव पर्वतत्वतदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वात्, लक्षणे ऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपितमवच्छेदकत्वं निविष्टम्। अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिसामानाधिकरण्यस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्। अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वासिद्ध्यैव समीहितसिद्धिः। अत इति। तत्र। तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः। अवच्छेदकभेदापेक्षा। विभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता। सामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः। सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम्। विरोधात्। अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्, वह्निमति च संयोगेन वर्तमानस्य

धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्वत्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छेद्यत्वस्यावश्यकत्वादेव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहेतौ । विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय । अवच्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदकौ । यथा क्रमेणावच्छेदककोटिप्रविष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमायातमित्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यैव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च सत्तात्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमानेनानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, तादृशानुमाने च दर्शितप्रतिवन्दिरेव विपक्षबाधिका । उक्तनियमे भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेश्चेति । कपिसंयोगादेरधिकरणे तदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादेतद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावादौ कपिसंयोगादेर्गुणादौ, अतस्तादृशविरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्ववत्यां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं विरोधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि द्रव्यत्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि प्रसक्त्योक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भवान्न कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तदिति नातिप्रसङ्गः ।

द्रव्ये संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्तर्भाव्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाद्विरोधनिवेशस्य प्रयोजनान्तरमाह । संयोगेन चेति । तदभावस्य । वह्न्यभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद् धूमत्वादेर्नावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वति वृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वविरोध्यधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधित्वाद्वह्न्यसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवह्निसंयोगिवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वाविरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । वह्निमति च संयोगेनेति । संयोगेनावर्तमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वात् । तत्र समवेतत्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । अत्रापि धूमत्वादेर्न वह्निमत्संयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः ।

नन्वेवं साध्यानधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिर्ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेन तज्ज्ञानस्येदृशव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव । तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः । तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति ।

(गा०) व्यभिचारधीः । साध्यानधिकरणवृत्तित्वधीः । ग्रहायोगात् । ग्रहानुत्पत्तेरानुभविकत्वात् । यद्धर्मविशिष्टस्य तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकताविरुद्धत्वेन विषयविरोधादिति भावः । वस्तुतो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधियो ऽविरोधित्वादाह । अस्तु वेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुतावच्छेदकतया ऽभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभासः । सधर्मितावच्छेदकक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियो ऽनुभवसिद्धं विरोधित्वं भज्येतैवेत्यत आह । तद्धीरेवेति । तद्धीः । हेतुवृत्तिधर्मे तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः । परम्परया । उक्तव्यभिचारधीद्वारा ।

एतन्मते नीलधूमत्वादिवारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवेश्यमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । एवं च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्सहचारितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणाऽपि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवदवच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वात् । अवच्छेदकम् । वह्न्यादिसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।

ननु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्ये इव तदवच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौरवेण कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः, तथा च सति तस्य गमकतानवच्छेदकतया तद्विशिष्टबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवच्छेदकतयैवोभयोपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तितया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवान्नीलधूमादित्यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता । प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहविषयताया एव गमकतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपेयत्वादिति भावः । तथा प्रयोगोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्षया गौरवमेव व्याप्त्याद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि तुल्यमेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिबाहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । एवमिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहुनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । जन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतेत्यत्र कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुषज्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम् । व्याप्त्यन्तरवादिमते पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मे तदवच्छेदकत्वभानस्यानपेक्षितत्वात्, नीलधूमादिति प्रयोक्तुरधिकेनैव निग्रहात् । एतन्मते तन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविवादतया निवेशनानौचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्नवमिति वाच्यम् । वह्निमति धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगाहनवत् धूमवति वह्निरिति प्रतीत्यातिप्रसक्तेऽपि वह्नित्वे धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वभानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यभिप्रायः ।

सार्वभौममतमाह । अपरेत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमतस्त्वित्यादिप्रकारेण

व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति यावत् । अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते । तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यद्धर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वादिविशिष्टसत्ताद्यधिकरणत्वं गुणादावतिप्रसक्तत्वेन न साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे झटितिस्फूर्तिकं धूमस्य वह्निसम्बन्धे इत्यादिमूलविरोधमवच्छेदकत्वमानरुच्यैवोद्धरति । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धेति । एकस्मिन्नेव गृहादौ प्राचीप्रतीच्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकस्मिन्नेव घटादौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादेश्च एकस्मिन् साध्ये हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदेशकालेति । वन्ह्यादौ साध्ये धूमादेरित्यर्थः । तदसम्भवात । तादृशावच्छेदकत्वासम्भवात् । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तिकेति । तद्रूपतद्रसादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव परस्परावच्छेदकत्वेन अन्योन्याश्रयादुभयोरेवानवच्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भव इति द्रष्टव्यम् । केवलान्वयिसाध्यके साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्त्वरूङ्कहायाह । स्वान्यूनवृत्तीति । स्वव्यापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । नन्वत्रानतिप्रयोजनकाधिकरणताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकसिद्धान्तलक्षणाभेद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे०। उक्तव्याप्तीत्यादौ । अग्रादक्षरत्वमस्वरसबीजम ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् । वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

(गा०) ननु सोपाधिहेताववृत्तिना उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धिताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गतमत आह । विशेषणतेति । अवच्छेदकविशेषणतापन्नेनेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणतानापन्नीभूयावच्छेदकत्वे पत्रावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति उपाधिवैशिष्ट्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धे ऽवच्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रविष्टतया साधनावृत्तेरप्युपाधेरवच्छेदकत्वं दुरपवादमिति भावः ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं सामानाधिकरण्यावच्छेदकं तच्चार्द्रेन्धनप्रभवत्वविशिष्टवह्नित्वं तत्र च वैशिष्ट्यघटकतयैवार्द्रेन्धनप्रभववह्नेः प्रवेशो न तु विशेषणतयेत्यत आह । उपाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्बन्धस्यापि घटकत्वान्न दोष इति भावः । सम्बन्धविधया विशेषणविधया च घटकत्वं स्थलभेदेन दर्शयति । वह्नाविति । ननु वह्निहेतुके यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्वं न तथा रासभार्द्रेन्धनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्यदेतदिति । तदनिवेशेऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वाद् उपाध्यनुप्रवेशेन साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविवक्षणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारपूरणेन नियमपरतया केषांचिद्व्याख्यानं नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्यसम्बन्धो ऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्यम् ।

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न तात्पर्यमित्यग्रिमेणान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना शीतत्वेन केवलेन स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यर्थकोऽन्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलेन । किञ्चिदवच्छेदकविशेषणतानापन्नेन । एतेन उपाधिपदस्योपाधिघटितपरत्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां उपाधिघटितधर्म एव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वलभ्ये तादृशसाध्यसम्बन्धे ऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे च व्यभिचारो दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छेदकत्वपरतालभ्ये उपाधिभिन्नस्य तदघटितस्य च तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूते स्पर्शत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचारप्रदर्शनाय ईदृशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापन्नेनैवेति पूरणलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति । शीतान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वम् । अत्रापि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानभिप्रेतत्वे प्रकृतानुपयोगितेत्याशङ्कां परिहरति । परं त्विति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । वह्न्यादिपदस्य साध्यादिसामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सोपाधौ तुकारेण व्यवच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकातिरिक्तपरतया तुकारस्य चैवकारार्थतया उपाधिनैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतीत्यपि केचित् ।

इति अनुमानगादाधर्यां विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम् ।

जयकृष्णदास गुप्तः, सेक्रेटरी,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
बनारस सिटी ।